

İNGİLİZ GENELKURMAY BAŞKANLIĞININ ERMENİ RAPORU: "TARİHSEL VE ETNOLOJİK AÇIDAN ERMENİLER" (5 NİSAN 1918)

(THE ARMENIAN REPORT OF BRITISH WAR OFFICE, GENERAL STAFF:
"HISTORICAL AND ETHNOLOGICAL NOTES ON THE ARMENIANS"
(5TH APRIL 1918))

Yrd. Doç. Dr. Tolga BAŞAK

Atatürk Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
tbasak@atauni.edu.tr

Öz: Bu çalışmada İngiliz Savaş Bakanlığı Genelkurmay Başkanlığının "Tarihsel ve Etnolojik Açıdan Ermeniler" başlıklı raporuna yer verilerek raporun kaleme alındığı dönemin uluslararası konjonktürel gelişmeleri ışığında bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Ermeni tarihiyle ilgili bilgiler içeren rapor I. Dünya Savaşı'nın son yılı içinde hazırlanmıştır. Raporla Türk-Ermeni, Ermeni-Kürt, Ermeni-Gürcü, Ermeni-Rus, Ermeni-İran ve Ermeni-Azeri ilişkilerine ait değerlendirmeler yanında Rus ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusuna ilişkin istatistiksel veriler sunulmaktadır. Adı geçen veriler kaynaklarıyla beraber incelenmiş ve diğer kaynaklardaki bazı verilerle karşılaştırılarak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Ermeni Sorunu, Ermeniler, Ermenistan, İngiliz Savaş Bakanlığı.

Abstract: This study presents the report of the British War Office, General Staff on "Historical and Ethnological Notes on the Armenians." In the light of cyclical international developments of the era in which this report was written up, some evaluations are made. The report written in the last year of I. World War includes some information on Armenian history. Aside from assessments related to Turkish-Armenian, Armenian-Kurdish, Armenian-Georgian, Armenian-Russian and Armenian-Iranian relationships some statistical information on Armenian population are submitted in this report. This study also mentions the policy of British War Office on Armenians and lastly some statistical information revealed in this report are surveyed and compared with some other information given in different sources.

Keywords: First World War, Armenian Question, Armenians, Armenia, British War Office.

Giriş

19. Yüzyılın sonlarına doğru uluslararası politikalarda yer almaya başlayan Ermeni sorununun önemli bir boyutunu askeri değerlendirmeler sonucu ortaya çıkan siyasi açılım ve kaygılar oluşturuyordu. Osmanlı Ermenilerinin uluslararası ölçekteki tartışmalara dâhil olma süreci de Rusya'nın Osmanlı Devleti karşısında askeri zaferler elde etmesiyle başladı. Ermenilerin dağılmakta olan bir imparatorlukta ortaya koyabilecekleri askeri ve siyasi potansiyel dönemin emperyalist güçlerinin ilgisini çeker hale geldi. Rusya'nın bu potansiyeli tek taraflı kullanma girişimi İngiltere'nin doğudaki sömürgeler dünyasına yönelik kaygılarını tetikleyince¹ bir rekabet sorununun² uluslararası nitelik kazanma süreci başlamış oldu.

1877-78 Türk-Rus Savaşı ve Rusya'nın San Stefano Antlaşması ile elde ettiği kazanımlar bu süreçte bir milattı. Doğu Anadolu'nun bir bölümünün Rusya tarafından ele geçirilmesini İngiliz çıkarları açısından büyük bir darbe olarak değerlendiren İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard, Londra'ya gönderdiği telgraflarla durumun ciddiyetini vurgularken³ dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury de Majesteleri Hükümeti'nin Asya Türkiyesi'nde gelişen olaylara kayıtsız kalmasının mümkün olamayacağını ifade etmişti.⁴ Neticede Doğu'daki Rus kazançları Berlin Kongresi'nde sınırlandırıldı ve Ermenilerin Rus etki ve nüfuzuna girmelerine yol açacak San Stefano düzenlemeleri adı geçen kongrede revize edildi.⁵ İngiltere bundan sonra Osmanlı Ermenilerinin tek taraflı kullanılma potansiyelini Rus hegemonyasından çıkarmaya çalıştı ve bunu yaparken de Ermeni sorunu başka kılıf ve gerekçelerle -reform sorunu başta olmak üzere- uluslararası platformlarda konuşulmaya başlandı. Rekabet motifleri ve askeri gerekçelerle ortaya çıkan bu İngiliz politik tavrı Ermeni sorununu Avrupa'nın kongre ve konferanslar dünyasına taşıırken bu süreç 20. Yüzyıl'da Sevr'e kadar uzayacaktı.

20. Yüzyılın başında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne

1 James Long, *The Position of Turkey in Relation to British Interests in India*, East India Association, London, 1876, s.9-13.

2 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi, (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara, 2001, s.VII.

3 Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830's to 1914*, London, 2003, s.64-65.

4 House of Commons Parliamentary Papers, 1878, Volume: LXXXII, Turkey No: 36 (1878), *Correspondence Respecting the Convention Between Great Britain and Turkey* of June 4, 1878, No. 1, The Marquis of Salisbury to Mr. Layard, Foreign Office, May 30, 1878.

5 House of Commons Parliamentary Papers, 1878, Volume: LXXXIII, Turkey, No: 22, (1878), *Annex to Article XIX of the Treaty of San Stefano*, s.14-15; House of Commons Parliamentary Papers, 1878, Volume: LXXXIII, Turkey, No:37, (1878), *Map Showing the Territory Restored to Turkey by the Congress of Berlin*, London, 1878, p.1; House of Commons Parliamentary Papers, 1878, Volume: LXXXIII, Turkey, No: 44, (1878), *Treaty Between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey for the Settlement of Affairs in the East*, Signed at Berlin, July 13, 1878, Article; LVIII, p.27-28.

yönelik politikasının değişmesi Ermeni sorununu da etkiledi. Rusya, I. Dünya Savaşı'nın çıkmasından hemen önce Ermenileri politik ve askeri açıdan kullanma noktasında İngiltere'den onay alırken Ermeni sorununu tek taraflı sömürmesini engelleyen 1878 düzenlemeleri de ortadan kalktı. 1914'te Rusya'nın girişimleri sonucunda İstanbul'da uluslararası düzeyde bir konferans toplandı ve Ermeni sorunu başka politik ajandalar açısından tekrar güncellendi.⁶

I. Dünya Savaşı Ermeni reformları sorunu üzerinden Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuz kurma ve devleti parçalama projelerini başka bir platforma soktu. Yeni uluslararası konjonktürel gelişmeler eşliğinde Ermeni sorununun sunduğu potansiyel İngiltere ve Rusya ile beraber kullanılmaya başlandı.

Dünya Savaşı'nda büyük güçlerin Ermeni sorununa ilişkin tavırları aynı çıkar dürtüleriyle şekillendi. Savaş bir an evvel Müttelikler lehine sonuçlandırılmıyordu. Bu noktada ilk adım Ermeni isyanları eşliğinde bir Rus-Ermeni işbirliği⁷ ile atılırken İngiltere'nin savaş propagandasını "Türkiye'deki Ermenilerin katliamı" üzerine inşa etmesi ikinci bir somut adım olarak tarihe geçti. Türkiye'deki Ermenilerin sınır dışı edildikleri, katliama maruz kaldıkları ve hatta ırklarının yok edilmeye çalışıldığı yönünde bir propaganda kampanyası başlatıldı. Bu kampanyanın sonucu İngiliz Savaş Propaganda Bürosu Wellington House ve Dışişleri Bakanlığı'nca üretilen "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Miscellaneous, No:31" adlı çalışma oldu.⁸

Bu süreçteki son adım ise Rusya'nın 1917'de Bolşevik İhtilali ile savaş dışı kalmasından sonra atıldı. Bu dönemde Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Rus işgal sahası Ermeni çete ve askerleriyle korunmaya çalışıldı. 1917-1918'de doğuda bir İngiliz-Ermeni askeri ittifakı gerçekleşti. İngiltere, Rus ordusunun çekilmeye başlamasıyla Doğu cephesinde meydana gelen boşluğu doldurmak ve Kafkasya'daki petrol bölgelerini koruyup sömürge imparatorluğu açısından tehlike arz eden Türk birliği projesini engellemek için Rusya'nın savaş başındaki politikasına başvurdu. Askeri açıdan Ermeni birlik ve

6 *British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, Part: I, Series: B, The Near and Middle East, 1856-1914, Volume: 20, Editor: David Gillard, Her Britannic Majesty's Stationery Office, 1985. s.433; *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, Edited by G. P. Gooch and Harold Temperley, Volume: X, Part: I, *The Near and Middle East on the Eve of the War*, London, 1936, s.531-532;545-546;548; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, 2000, s.132.

7 The National Archives of United Kingdom, Public Record Office, Foreign Office, 371/2147/74733, P. Stevens to Foreign Office, 29.10.1914; TNA. PRO. FO. 371/2147/74733, *Consul Stevens (Batoum)*, to *Foreign Office*, October 29, 1914; TNA. PRO. FO. 371/2146/68443, *Francis Kinby (Ruster on Don)* to *Foreign Office*, November 7, 1914.

8 *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce*, Misc No: 31, Cmd 8325, H. M. Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916. I. Dünya Savaşı esnasındaki İngiliz propaganda faaliyetlerinin Ermeni sorununa etkisi hakkında bkz. (Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, İstanbul, 2008, s.196-228.)

çetelerine destek verilerek bunlar İngiliz savaş politikaları doğrultusunda kullanıldılar.⁹

Doğu Anadolu ve Kafkasya’da askeri plan ve gerekçelerle ortaya koyulan İngiliz-Ermeni ittifak projesi kısa sürede politik açılımları da beraberinde getirdi. Ermenilerin savaş azimlerini artırmak isteyen İngiliz Hükümeti, savaş başında Rusya’nın dile getirdiği “Bağımsız Ermenistan” söylem ve vaatleriyle Ermenileri motive etmeye çalıştı. Askeri alandaki işbirliğine siyasi içerikler yüklemişti. Aslında başka alternatifleri olmayan Ermeniler de politik gelecekleri açısından İngilizleri kullanmak istiyorlardı.¹⁰ İngiliz Dışişleri Bakanlığı tasarladığı sempatik plan ve projelerle savaştan sonra bağımsız bir Ermenistan’ın hayata geçirilmesine ilişkin ciddi göndermelerde bulundu.¹¹

Ermenilerin savaş azimlerini artırmak isteyen İngiliz Hükümeti, savaş başında Rusya’nın dile getirdiği “Bağımsız Ermenistan” söylem ve vaatleriyle Ermenileri motive etmeye çalıştı.

İngiliz Savaş Bakanlığı da savaş şartları altında Ermeni sorununu propaganda malzemesi olarak ele almış ve propaganda bürosu Wellington House¹² bu konuda üzerine düşen görevi yerine getirmişti. Bununla birlikte Savaş Bakanlığı’na göre

Ermenilerin politik gelecekleri açısından Doğu Anadolu veya Kafkasya’da herhangi bir yükümlülük altına girilmemeliydi.¹³ 1917 yılının sonlarına doğru Londra’da toplanan İngiliz Savaş Kabinesi de Ermenistan için ABD koruması önerdi.¹⁴ Bu tavır İngiliz Hükümeti’nin savaş sonrası Ermeni politikasının da bel kemiğini oluşturacaktı. Savaş Bakanlığı’nın Ermeni sorununa ve özellikle de “Bağımsız Ermenistan’a” ilişkin gerçekçi bakış açıları zaman zaman Dışişleri Bakanlığı’nda tartışmalara neden oldu.

I. Dünya Savaşı’ndan sonra Savaş Bakanlığı ile Dışişleri Ermeni sorununa ayrı pencerelerden bakmaya başladılar. Askeri değerlendirmeler bölgedeki şartlara uyumlu bir çerçeve geliştirirken, Dışişleri Bakanlığı daha önceki

9 TNA. PRO. FO. 371/3284/75611, “Memorandum Regarding the Support Afforded to the Armenians”, *Department of Military Intelligence to Foreign Office*, April 29th 1918.

10 TNA. PRO. FO. 371/3062/234125, Mr. Stevens (Tiflis) to Foreign Office, December 10, 1917; TNA. PRO. FO. 371/3062/219773, War Office to Mr. Balfour, Secret, No: 0149/4786 (M.0.2), 29th October, 1917; *Lord Bryce to Lord Robert Cecil*, November 5, 1917; TNA. PRO. FO. 371/3016/208687, *General Barter to C. I. G. S.*, No: 1332, 24 October 1917; *Foreign Office to Sir C. Spring Rice (Washington)*, No: 4687, 2 November 1917.

11 TNA. PRO. FO. 371/3018/237859, *Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis)* No: 5, December 13th, 1917; TNA. PRO. FO. 371/3062/234125, *Foreign Office to Mr. Stevens (Tiflis)*, December 13th, 1917; TNA. PRO. FO. 371/6561/E 14000, *The Case for Armenia, The British Armenia Committee*, London, 1921, s.6-8; Artin H. Arslanian, “British Wartime Pledges, 1917-1918”, *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529.

12 TNA. PRO. CAB. 24/3, G.102, s.2.

13 TNA. PRO. FO. 371/3018/237859, *C.I.G.S to General Shore*, December 17th, 1917; *Foreign Office to Sir C. Marling (Teheran)*, No: 353, December 16th, 1917.

14 PRO. CAB. 23/13, *War Cabinet 308a Secret, Draft Minutes of a Meeting held at 10 Downing Street, S.W.*, on Monday, December 31, 1917 at 4 P.M., s.2-4.

vaatler ve Hristiyan dünyasının şampiyonluğu çizgisinde hareketle Ermeni sorununu ve kullanılma potansiyelini sonuna kadar sömürdü. Paris'te genel olarak Türkiye, özel olarak ise Doğu Anadolu ve Ermeni sorununa ilişkin yapılacak düzenlemeler esnasında Savaş Bakanlığı tarafından yapılan uyarılar¹⁵ dikkate alınmadı ve Sevr haritasında Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünün Ermenistan olarak belirlenmesi kararlaştırıldı.¹⁶ İngiliz Savaş Bakanlığı'nın uyarılarını göz ardı eden siyasiler, Ermeni sorununa ilişkin tavırlarını Lozan'da tamamen değiştirmek zorunda kaldılar.

Ermeni sorunu genel olarak savaş esnası ve sonrası dönemlerde güncellendiği için İngiliz askeri çevrelerce de Ermeniler ve Ermeni sorunuyla ilgili raporlar hazırlanıp bu raporlar değerlendirilmeleri açısından siyasi platformlara iletilmişti. Bu raporlardan biri de I. Dünya Savaşı sona ermeden yaklaşık altı ay önce İngiliz Genelkurmay Başkanlığı tarafından Dışişleri Bakanlığı'na iletilen notlardan oluşuyordu. Bu notlarda Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri başta olmak üzere Ermeni sorununun tarihsel sürecine yönelik bazı bilgi ve değerlendirmeler eşliğinde savaş öncesi Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki nüfus istatistiklerine yer verilmişti. Adı geçen rapor 5 Nisan 1918 tarihli olup "Tarihsel ve Etnolojik Açından Ermeniler"¹⁷ başlığını taşıyordu:

Tarihsel ve Etnolojik Açından Ermeniler

İçerik Özeti

1. Bağımsız Ermenistan,
2. Coğrafi Dağılım,
3. Ermeniler ve Türkler,
4. Ermeniler ve Kürtler,
5. Ermeniler ve Gürcüler,
6. Ermeniler ve Rusya,
7. Ermeniler ve İran,
8. Ermeniler ve Azeriler

Ekler

Ek I. Ermenilerle ilgili İstatistikler

Ek II. Brest-Litovsk Antlaşması ve Ermeniler

15 TNA. PRO. CAB. 24/89, G.T. 8292, *War Cabinet*, "Military Policy in Asia Minor" Memorandum by the Secretary of State for War" 9th October 1919; HLRO. LG/F/206/4/14, "Erzerum and the Western Boundary of Armenia" *General Staff War Office*, 11.2.1920, B. B. Cubitt, (WO) to Secretary of the Cabinet, 12 February 1920; TNA. PRO. WO. 106/64, "The Situation in Turkey, 15th March, 1920", s.8-9; TNA. PRO. CAB. 24/103, C. P. 1035, "Treaty of Peace with Turkey", *Copy of letter from Marshal Foch to Mr. Lloyd George*, March 30, 1920; TNA. PRO. CAB. 24/103, C. P. 1014, "General Staff Memorandum on the Turkish Peace Treaty", *The War Office*, 1st April, 1920.

16 *Traité Entre Les Puissances Alliés et Associées et la Turquie Signé Le 10 Aout 1920, A Sevrès*, Texte Français, Anglais et Italien, s.190-191.

17 TNA. PRO. FO. 371/34105/204335, "Historical and Ethnological Notes on the Armenians", General Staff, War Office, 5th April, 1918, p.1-10.

Burada herhangi bir kronolojik araştırma veya detaylı istatistiksel değerlendirmeden ziyade Ermeni sorununun çok daha fazla ön plana çıkan tarihsel ve etnolojik altyapısı kısaca özetlenecek, sayısal dağılımla ilgili değerlendirmeler ise “Ekler” bölümünde verilecektir.

1- Bağımsız Ermenistan

Buradaki en önemli nokta I. Selim’in 1514’teki fethinden beri Osmanlı Türklerinin “Ermenistana” sahip olmaları gerçeğidir. Değişik sınırlar ve zamanlarda bu tarihten önce bağımsız bir Ermenistan var olduysa da bu devletin son olarak 11. Yüzyılın son çeyreğinde (1021) ortadan kalktığını söylemek gerekir. Kilikya’da ortaya çıkan sonraki Küçük Ermenistan Krallığı (Kingdom of Lesser Armenia) ise kabul etmek gerekir ki bir nakildir. Bu yüzden burada Osmanlı öncesi Ermeni tarihi ile ilgili birkaç özel noktadan fazlasını belirtmek faydasız görünmektedir.

- a. Ermeniler, çağımızın ilk bin yıllık zaman dilimi boyunca Roma ve Bizans İmparatorlukları ile İran, Mezopotamya ve Halifelerin idaresindeki Suriye gibi çeşitli Doğu imparatorlukları arasında bir çeşit tampon konumunda idiler. Bu dönemde Küçük Asya’ya hâkim olan güç, Partlara karşı olduğu gibi Mezopotamya ve İran’ı kontrol eden güçle aktif bir rekabet halinde iken, Ermeniler, aşağı Aras Vadisi’ni tutarak bağımsızlıklarına ulaştılar. (Aşağı yukarı MS ilk üç yüzyıl)
- b. Coğrafi nedenler ve Roma İmparatorluğu’na yüzeysel tabiiyet Ermenistan’ın yoğun bir şekilde Roma nüfuzuna maruz kalmasını engelledi. Aynı sebepler dinsel farklılıkları artırarak Bizans’la ilişkileri de etkilemişti.
- c. Ermenistan’ın MS 387’de Pers (Sasaniler) ve Roma İmparatorlukları arasında paylaşılmasından yaklaşık olarak yüz yıl önce Ermeniler, St. Gregory tarafından Hristiyanlığa dönüştürüldüler. Bu durum, Ermeni alfabesinin standardizasyonu yanında İncil’in de çevirisi ile birlikte Ermeni toplumunun kaynaşmasına yardım etti. Bununla beraber 5. Yüzyılın sonlarında Roma Kilisesi’nden nihai ayrılış Ermenileri Avrupa etki ve nüfuzundan izole edilmiş bir hale getirdi. Ermeni milliyetçiliğinin en fazla dikkat çeken özelliği bu milliyetçiliğin arzu ve geleneklerinin Gregoryen Kilisesi bünyesinde toplanmasıydı. Bu sınırlı güç, Ermenilerin Bizans (daha sonra Moskova tarafından temsil edilecek) ve Roma ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyerek İslami güçler karşısındaki mücadelelerinde Ermenilerin yalnız kalmalarına sebep oldu. Ermeniler ancak asıl yurtları Ermeni

platosundan Sivas ovası veya Kilikya'ya taşındıktan sonra diğer Hristiyan unsurlarla işbirliği yapmaya başladılar.

- d. Din bağına rağmen Ermeniler pek fazla dayanışma gösteremediler. Doğu ve batı doğrultusunda uzanan yüksek ovalar genel olarak geçit vermeyen sıradağlarla kesildiği için doğu veya batıdaki hiçbir imparatorluk Ermenileri tam olarak ele geçirecek enerjiyi ortaya koyamadı. Sonuç itibarıyla hüküm süren/egemen gücün, zaman zaman kuvvetli bir lider veya lider silsilesi hâkimiyeti altında bir araya gelen yerel soylular ve yabancı maceracılar/gezginlerden biri olduğu görüldü. "Bunlardan bazıları Rum imparatorunun, bazıları Halife'nin, bazıları Müslümanların, bazıları Hristiyanların, bazıları Ermenilerin, bazıları Kürtlerin, bazıları da Arap emirleri ve onların yardımcılarının soyundan gelenlerin vassalı idiler." Aşağı yukarı bir feodal rejim görünümünde olan bu sistem Selçukluların baskısıyla önemli ölçüde değişime uğradı ve birçok Ermeni'nin Sivas ve Halep doğrultusunda batı ve güney-batıya doğru yönelmeleriyle sonuçlandı. İmparator II. Basil'in 1021'de Van "hanedanını" Sivas'a ve IV. Michael'in Aras ve Arpa Çayı vadisinin ortasında bulunan Bagratid hanedanını Kilikya'ya nakletmesi Selçuklularla beraber ortaya çıkan bu süreci tamamladı. Sonuç eski "Ermenistan"da kalan Ermeni soyluları açısından büyük bir azalmaydı. Aralarındaki üç yüzyıllık mücadele döneminde Kürtler ve Selçuklular, liderleri olarak ruhban sınıfı ile belirli oranda ticaret ve ilkel endüstri ile uğraşan bir grup eşliğinde Ermenileri köylü sınıfını oluşturan unsurlar haline getirerek neredeyse onları tamamen pasifize ettiler.
- e. Bagratid Krallığı (886-1041): Bagratid Krallığı, Rusya Transkafkasyası'ndaki Ermeni popülasyonunun başlıca bölgeleri üzerinde önemli ölçüde egemenlik kurmanın yanında milli bir hakimiyet ve kahramanlık dönemini ifade etmesi açısından da önemlidir. Abartılmış olmakla beraber bu krallığın tarihi geleneği Rusya Transkafkasyası'nda Erivan yakınlarında bulunan dinî merkez Eçmiyazin ile birlikte hâlâ önemli bir etkiye sahiptir.

2- Coğrafi Dağılım¹⁸

Ermenilerin gerçek yurtları olarak kabul edilip doğu-batı doğrultusunda uzanan sıradağlarla kesilen yüksek plato,¹⁹ kuzeyde Pontus dağları, güneyde Doğu Toroslar ve Kürdistan Alpleri, batıda Toroslar içinden Erzincan'a

18 Sayılar ve yüzdeler için Ek 1'e bakınız.

19 Platonun ortalama yüksekliği 5000 fit olmakla beraber birçok bölge 7000 fitin üzerindedir.

oradan da kuzeye Pontus dağlarına ulaşan Fırat, doğuda Hakkâri, Türk-İran sınırındaki Van Gölü'nün en yüksek doğu noktası Ağrı Dağı (Ararat) ve Pontus Alplerinin iç kesimlere doğru kavisli uzantılarıyla çevrilidir. Bu çalışmada "Ermenistan" kelimesi yukarıda bahsedilen sınırlar dâhilindeki bölgeyi ifade etmek için kullanılacaktır.

Bölgenin kuzey ve güney sınırları, doğu ve batı sınırlarından daha belirgindir; Pontus ve Toros dağlarının her biri sadece iki önemli giriş-çıkış hattı ile geçilen bir set oluşturur; ilk durumda (Pontus dağları) Erzurum, Bayburt, Gümüşhane, Trabzon rotası ve Çoruh'la denize çıkış sağlanırken, ikinci durumda (Toroslar) Bitlis Boğazı, Hani ve Argana geçitleri söz konusudur. Bu nedenle Araplar Ermenistan'da hiçbir zaman bir mevki ele geçiremediler ve bölgeye önce doğudan sonra da batıdan Müslüman akınları gerçekleşti. Trabzon-Tebriz kervan güzergâhı bir tarafa bırakılırsa Karadeniz, dağınık yerleşkelerine rağmen denizcilikle ilgili yetenek ve gelenekleri olmayıp karasal bir toplum olan Ermenilerin gelişimine herhangi ciddi bir katkı sağlamadı. Fırat'ın batısındaki bölge yavaş yavaş Sivas ovaları ve Osmanlı Türklerinin merkezi olup Ermeni ve Kürtlerin dağınık göçmen gruplarının ötesine geçemediği Anadolu stepleri haline geldi. Doğu Toros ve Pontus dağ uzantılarının Erzurum ve Van Gölü'nün doğusunda birleşmesi Ararat'ın son nokta olduğu bir dağ kümesi oluşturur. Bu silsilenin genel güzergâhı Çoruh'tan Ararat'a kadar güneydoğuya, sonrada daha güneydir. Bölgenin yüksek rakımına rağmen bu silsile aşılmaz bir engel teşkil etmez. Özellikle Erzurum'un güneyinde Bingöl Dağı'ndan çıkıp doğuya yönelen Aras (Nehri), Ağrı ve Soğanlı Dağı arasındaki geçit içinden yol aldıktan sonra Rusya Transkafkasyası'na yönelerek burada verimli ve göz alıcı bir vadi oluşturur. Doğu ve Batı Fırat'la nispeten kolay bir bağlantıya sahip olan üç vadi tüm zamanlarda genel hareket noktası olmuştur. Ararat'ın güney dağ uzantıları da Hakkâri'de buluşmadan önce Urmiye Gölü'nü çevreleyen verimli topraklardan veya Kızıl Uzen Su (Kızıl Uzun Su) ile onun kollarından Doğu Fırat'a uzanan Van, Malazgirt ve Muş ovalarına doğru hareket eden doğu toplumlari veya ordulari açısından devamlı surette bir geçiş imkânı sunmuştur.

Yukarıda belirtildiği gibi tanımlanan Ermenistan, bütünüyle/tamamen Ermenilerin gerçek yurtları değildi. Ermeniler, erken zamanlardan beri Erivan ve Gümrü çevresinde yoğunlaşmış Orta Aras ve Arpa Çayı havzası sakinleri olmalarına rağmen onların Rusya Transkafkasyası'ndaki artış ve yayılmaları Ermenistan'dakinden daha sonra gerçekleşti. Milli merkez olarak Van, Ani'nin önündeydi.

Genel olarak azınlık konumunda olmaları Ermeni dağılımının başlıca özelliği iken Ermenistan'ın en verimli topraklarında, Erivan, Kars ve Yukarı Kura'da

yerleşmeleri Ermenilerin bu konumlarını telafi edici önemli bir faktördü. Van, Muş, Bulanık, Palu ve Eleşkirt ovaları 1914'te Ermeni köyleriyle dolu olup bunlar Ermeni yaşamının orijinal merkezleriydiler. Zirai yetenekleri, ticari beceri ve el sanatlarındaki hünerleri küçük kasabalarda toplanmalarına yardımcı oldu. Bu durum sonuç itibariyle Ermeni toplumunun Türkiye ve Transkafkasya'nın birçok şehrine yayılmasına yol açtı. Bu "şehirli" Ermenilerinin gelişimleri o kadar muazzam oldu ki, ilerleme kaydedip ticari, finansal ve sanayi faaliyetlerle uğraşan bu sınıfla²⁰ "şehir" liderlerinin kuramsal/dogmatik batılılaşmasına meyiletmeyen ve önemli ölçüde eğitilmiş ve çalışkan olan köylü sınıfı arasında toplum olarak belirgin bir fark ortaya çıktı. Bu iki grup arasında son derece nadir evlilikler gerçekleşti. Buna paralel olarak fiziksel farklılıkların var olduğuna inanan bazı otoritelere göre bu ayrışmaya etki eden faktörler arasında Ermenilerin dağınık konumlarından kaynaklanan doğal farklılıklar da söz konusuydu. Tiflis civarındaki Ermeniler, Muş Ermenilerinden, Fırat'ın güneybatısındaki Türkçe konuşanlardan veya İstanbul'daki kalabalık Ermeni toplumundan belirgin farklılıklara sahiptiler. Son olarak Ermeniler arasındaki üçüncü bir ayrışma noktasının son iki grubun sayıca az olmasına rağmen Gregoryenler, Roma Katolikleri ve Protestanlar²¹ arasındaki güçlü düşmanlıktan kaynaklandığı söylenebilir.

3- Ermeniler ve Türkler

11. Yüzyıl itibariyle Selçukluların Ermenistan üzerinden Anadolu'ya girmelerinden ve Selçuklu, Kürt ve Ermeni idarecilerin kaotik ve perişan bir silsile döneminden sonra Osmanlılar 16. Yüzyılın başlarında Ermenistan'ı ele geçirdiler. 4. Paragrafta özetlenecek olan Osmanlıların Ermenilere yönelik politikası önemli ölçüde onların Kürtlere karşı tutumlarına bağlı olarak şekillendi. Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu genelinde Hristiyan unsurlar olarak dini ve milli işler başta olmak üzere belli başlı hukuksal konularda tam yetki ile dini liderler altında ve "milletler" (millet sistemi) dâhilinde teşkilatlandırıldılar. Ermenilere dini özgürlük ile eğitim ve belediye işlerinde yönetim hakkı sağlayan bu sistemin sonucu, ileride Ermenilerde tamamen milli bir bilince dönüşecek olan güçlü bir toplumsal duygu ve girişimi teşvik etmek oldu. Başka bir ifadeyle bu Türk politikası, Ermeni Kilisesi'nin nüfuzunu artırdı. Bununla beraber din adamlarının sivil liderler olarak ön plana çıkmaları onların ruhani liderliklerini olumsuz yönde etkiledi ve din adamlarını daha tutucu bir hale getirdi. 1839'dan itibaren Ermenilerin bu katı dinsel sistemden kurtulma eğilimleri Sultan tarafından da

20 Ayrıca ruhban sınıfı da genel olarak şehirlilerden (şehir sınıfindan) oluştu.

21 Bununla beraber son dönemlerde bu düşmanlık son derece azaldı ve hatta Protestanlar Gregoryen Milli Meclisi'ne kabul edilir duruma geldiler.

desteklenmeye başlandı ve bu süreçte kilise nüfuzuna rakip olarak ruhban sınıfından olmayan bir Ermeni entelektüel grubu ortaya çıktı. Daha sonra Avrupa'daki ihtilalci fikirleri ve Balkan devletleri örneğini model alan Ermeniler, otonomi ve hatta bağımsızlık elde etmek için giderek daha fazla bir şekilde şiddet eylemlerinin destekleyicileri haline geldiler. 1878'deki hayal kırıklığının sebep olduğu artan güç ve azgınlıkları II. Abdülhamit'in Ermenilere yönelik önceki Türk politikasına (dini liderler önderliğinde millet sistemi) dönmesine sebep oldu. 1908'den sonraki kısa bir dönem (ittifak dönemi) bir tarafa bırakılacak olursa Türk hükümeti ile Ermeniler arasındaki daha sonraki ilişkiler olabildiğince kötü gelişti. Olayları burada ayrıntılı bir şekilde ele almak gerekli görülüyor (ayrıca 6. Paragrafa bakınız.) bununla beraber Ermeni Kilisesi'nin devamlı olarak radikaller ve bunların komitelerinin planlarına karşı çıktığı, Avrupa devletlerinin rekabet ve kararsızlıklarının Ermenilerin durumlarını son derece zayıflattığı, ayrıca Ermeni ihtilalci propagandasının yadsınamaz bir şekilde aktif olmasına rağmen bu propagandanın şehirlerdeki Ermeniler haricinde etkili olup olmadığının tartışmalı bir konu olduğu belirtilebilir.

Kürtlerle birlikte Ermeniler de Ermenistan'ın kuzey ve doğusunda Türklerle (ve Türkmenlerle) son derece iç içe girmiş vaziyetteydiler. Ermeniler, tamamen Türk bölgeleri olan Fırat'ın batısında özellikle şehirlerde Türkler arasında dağınık bir şekilde yaşarlarken, Erzurum ve Erzincan gibi birçok bölgede Ermeni ve Türklerden oluşan köyler vardı. Bundan elli yıl önce Ermenilerin çok fazla bir düşmanlık olmaksızın komşularıyla (Türklerle) yan yana yaşamış oldukları görülüyor. Bununla beraber Ermeni milliyetçiliğinin tezahürü yanında polis ve merkezi hükümetin zorbalık ve zulmü, Türk ve Ermenilerin birbirleriyle olan ilişkilerini katlanılmaz bir boyuta sokan katliamlardan önce iki toplum arasında güvensizlik ve kuşku atmosferinin ortaya çıkmasına sebep oldu.

4- Ermeniler ve Kürtler

Türkiye'de kalan Ermenilerin Türk hâkimiyeti altında kalıp kalmayacakları sorunu Türk-Ermeni meselesinin odak noktasıdır. Savaşın önce bu iki toplum (ırk) son derece iç içe girmiş vaziyetteydiler ve tarih boyunca da bunların son derece yakın ilişkileri olmuştu. Ermenistan'ın Selçuklu harabiyeti ve Osmanlı teşviki sonucunda Kürtlerin kuzeye ve kuzeybatıya doğru tedrici yayılımları bu durumu daha da kuvvetlendirdi. Bazı Kürt aşiretlerinin özellikle Kuzey Mezopotamya'da zirai yetenek gösterip yerleşik hayata geçmelerine rağmen dağların göçebe veya yarı göçebe kırsal unsurları Kürtlerle, tarımla uğraşan yetiştiriciler olarak Ermeniler birbirlerine tamamen ters düştüler. Kışın yaşanması zor olan bölgelerden daha ılıman yerlere inme

zorunluluğu, çayır keşif hareketlilikleri ve müşterek ekonomik gereksinimleri Kürt ve Ermeniler arasındaki çatışma ve anlaşmazlıkları sürekli hale getirdi. Bununla beraber 19. Yüzyıl'dan önce bu iki toplum arasındaki ilişkilerin çok da fazla kötü olmadığı vurgulanmalıdır. Osmanlı politikası Kürtleri İran'a karşı yarı-bağımsız bir set olacak ve kendi aşiret yetkilerine ek olarak Kürtlere Ermeniler üzerinde feodal bir hâkimiyet devam ettirme yeteneği sağlayacak şekilde (Kürtler lehine) tezahür etmişti.

Sonuç itibariyle Ermeni köylüsü reaya haline gelerek herhangi bir Kürt liderinin/aşiret reisinin saldırısına karşı kendi hamilerinin korumasına mazhar oldular. Türkiye'deki diğer Hristiyanlara olduğu gibi Ermenilere de dinsel tolerans ortamı sağlandı. Bununla beraber Ermeniler ve Kürtler arasındaki şiddetli düşmanlık sürecinde dinsel farklılıkların çok az veya yapay bir etkisi oldu.

Kürtler, önemli ölçüde Animist ve Paganist unsurların yanında Sünniler ve Şiiler olarak ayrılırlar. Irksal olarak Turani değil İranidirler ve bunlardan bazıları Farsçayla benzerlik gösteren Kürt lehçelerinin bir çeşidini konuşurlar. Genel olarak Türklerle iletişimleri resmidir/bürokratiktir ve onlara karşı tutumlarını esas itibariyle İstanbul'un kendilerine yönelik politikası belirler. Yukarıda genel hatlarıyla altı çizilen bu politika Sultan Mahmut'un Ermeniler ve Kürtler arasında resmi Osmanlı yönetimi ve bir merkezileştirme dönemi başlatmasıyla 19. Yüzyılın başlarında değişime uğradı. Bir süre sonra -yaklaşık olarak 1830'larda- Avrupa devletlerinin Ermenilere yönelik ilgileri ve adı geçen yüzyıl boyunca bu ilginin giderek artması Kürtler üzerinde olumsuz bir etki yaptı. Türk-Rus savaşından sonra II. Abdülhamid'in Ermenilere karşı Kürtleri tutan politikası ise Kürt-Ermeni ilişkilerini ölümcül bir şekilde kötüleştirdi. Kürtlere silah dağıtılıp "Hamidiyeler" oluşturuldu ve katliamlar organize edildi. Aynı zamanda Kürtler ziraata verimsiz toprakları işlemek ve daha verimli Ermeni topraklarını ele geçirmek için teşvik edildiler ve buna mümkün olduğu kadar zorlandılar.

1908'den sonra İttihat ve Terakki Partisi işleri düzeltmeye çalıştı. Özellikle İbrahim Paşa'nın Milli İttifakı'nın vergi indirimi sayesinde bu konuda bazı ilerlemeler kaydedildiyse de Kürtlere silah dağıtımını gibi ölümcül bir hata telafi edilemedi. Savaşla beraber İttihatçılar Abdülhamit'in politikasına geri döndüler ve Ermenileri yok etmek/imha etmek (exterminate) yolunda ortaya koydukları başarılı çabalarıyla Abdülhamit'i bile geride bıraktılar. Aralarında aşiret bilincinden biraz daha fazlası olan Kürtler herhangi bir sistematik milliyetçi politika uygulama yeteneğine sahip olmadıkları için topyekûn Ermeni katliamlarına karışmamışlardı. 1915 katliamları esnasında özellikle Dersim (aşağı yukarı Harput ve Erzincan arasında olan ıssız bir bölge) ve

Halep vilâyeti Kürtlerinin bazıları Ermenilere olabildiğince iyi davrandılar. Son dönemlerde Ermeni-Kürt sorununun oldukça kötü bir hale gelmesi kısmen yapay içeriklidir. Güçlü ve deneyimli bir hükümetin vahşi ve savaşçı Kürt kabilelerini bastırıp sindirmiş olması, ayrıca kırsal ve zirai toplum (göçebe ve yerleşikler) arasındaki anlaşmazlıkları hoşgörülü bir şekilde düzeltip dengede tutması ve özellikle Kuzey Mezopotamya'daki Kürt yerleşimlerinin elverişli bir hale getirilmiş olması (rehabilitasyonu) durumunda istisnai sorunlar bir tarafa, Ermeni ve Kürtlerin eskiden olduğu gibi beraber yaşayabileceklerine yönelik yorumlara inanacak güçlü deliller var.

5. Ermeniler ve Gürcüler

Bu iki toplum Küçük Asya'nın kuzeydoğusunda ve Transkafkasya'da iki Hristiyan grubu temsil etmekle beraber Gürcüler Ortodoks olup ırksal açıdan Kafkasya grubuna dahildirler. Ermeniler ve Gürcüler mizaç ve karakter bakımından pek fazla ortak noktaya sahip olmadıkları gibi yazınsal ve kültürel gelişimleri de birbirlerine yakın değildir. Bununla beraber Ortaçağ tarihinin bazı dönemlerinde toplumlar arasında olmasa bile Ermeni ve Gürcü liderler arasında bir hayli tarihsel bağ mevcuttu. Coğrafi konumları doğal olarak Bizans imparatorlarını Gürcistan ve Ermenistan'ı doğu ve kuzeydoğu doğrultusundaki Türk-Azeri yayılcılığı ile Halifelerin Arap akınlarına karşı doğal bir bariyer şeklinde kullanmalarına neden oldu. Bunu bir Pan-Greek politikasıyla birleştirmeye yönelik ısrarlı girişim, hareketin genel olarak başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olacak diğer faktörlerle karşılaştı. Bununla beraber modern Rusya Ermenistanı'nda Bagratid Hanedanı (846-1045) ve aynı hanedanın Gürcistan'daki uzantısı döneminde Hristiyan bir blok oluşturma hareketi kısa süreliğine başarılı oldu. Bu başarısızlığın başlıca sebepleri Ermeni din adamları ve Ortodoksların çatışma ve entrikaları ile özellikle Van Kralları döneminde Ermeni feodal liderlerinin birbirlerine karşı düşmanlıkları ve Gürcülerin kibirden kaynaklanan mesafeli duruşları idi. Bu dönemde Ermenilerin şu anda tamamen ortadan kalkmış görünen güçlü bir feodal soylu sınıfına sahip oldukları da ifade edilmelidir. Sonraki yüzyıllarda Müslümanların (Selçuklu, Osmanlı, Moğol, İran) akın ve fetihleri esnasında Ermeni-Gürcü birliğine yönelik herhangi bir teşebbüste bulunulmadı. Ermeni soyluları ya küçük Ermenistan'a göç ettiler ya öldürüldüler ya da bölgeyi ele geçiren güçlerin hizmetinde kaldılar. Gürcüler, 1801'deki Rus ilhakına kadar değişken sınırlar içinde bağımsızlıklarını sürdürdüler. Son zamanlarda Tiflis ve civarındaki çoğu Türkiye göçmeni olan Ermeni nüfusundaki artış Gürcüler açısından son derece hassas bir bölgede ırksal sorunlar ortaya çıkardı. Baskıcı Rus politikası olumsuz olmakla beraber belki de Ermeniler ve Gürcüler arasındaki tek ortak bağıdı.

6. Ermeniler ve Rusya

19. Yüzyılın son çeyreğindeki Rus-İran savaşları sonucunda Transkafkasya'daki Ermenilerin çoğu 1830'a kadar Rus hâkimiyeti altına girerken Kars, Ardahan ve Batum bölgesi Ermenileri 1878'de Türkiye'den Rusya'ya geçti. 19. Yüzyıl'dan önce Rusya'nın Ermenilerle herhangi önemli bir iletişimi yoktu. Yüzyılın önemli bir bölümünde Ermenilere iyi muamele edildi. Ermeniler, Rus sınır güçlerinin desteğine mazhar olma avantajıyla kendi hallerine bırakıldılar. Türklere karşı bir bariyer oluşturdukları için Hükümet açısından değerliydi ve nispeten müreffeh ve istikrarlı durumları Türk vilâyetlerinden bu bölgelere hatırı sayılır bir göçe sebep oldu. Bununla beraber 1880'li yılların başlarında Rus politikası değişikliğe uğradı. Bu değişikliğin başlıca sebepleri 1877-78 savaşından sonra Türkiye kaynaklı korkuları izole etmeye çalışmak ve 1881'de II. Alexander'ın öldürülmesi sonucunda ortaya çıkan reaksiyondur. Aslen Ermeni kökenli olan Loris Melikov'un Ermenistan ve Transkafkasya Ermenilerini içine alıp Rusya'nın egemenliğinde yapılandırılacak bir Ermeni devletine ilişkin planı rafa kaldırıldı ve bundan sonra Ermeniler katı bir şekilde resmi ve bürokratik baskıya maruz kaldılar. Özellikle Ermenileri Ortodoks Kilisesi'ne girmeye zorlayarak Ruslaştırma girişimleri tamamen başarısızlıkla sonuçlandı. Bir müddet sonra Ermeniler arasında yaşayan Rusların sayısı resmi görevliler ve askerlerle sınırlı hale gelirken iki toplum asla birbirleriyle ilişki kurmadı. Türk ve Rus İmparatorlukları içerisindeki Ermenilere yönelik Rus politikası savaştan hemen önce, İstanbul'a karşı politik bir enerji eşliğinde umut eğilimine yol açtı. Türkler tarafından yapılan katliamlar ve Jön Türk devrimiyle beraber beliren umutların mahvolmasına rağmen birçok Ermeni lideri (Taşnak Partisi) Rusya ile temasa geçmekten ziyade Türkiye tarafından daha fazlasının yapılabileceğini düşünüyorlardı.

*Türk ve Rus
İmparatorlukları
içerisindeki Ermenilere
yönelik Rus politikası
savaştan hemen önce,
İstanbul'a karşı politik bir
enerji eşliğinde umut
eğilimine yol açtı.*

Farklı kiliselerin ölümcül engeli ve Ermenilerin Rus köylüsünün niteliklerini öğrenip değerlendirme fırsatı bulamamış olmaları gerçeği her iki tarafın da (Ermeniler ve Ruslar) birbirinden etkilenme durumunu son derece sınırlı hale getirdi. Rusya, güçlü bir hükümet anlamına gelmesine rağmen bu avantajlı durumu sekteye uğratan manevi ve dini esaret, sürekli bir tereddütle beraber ve hatta fiziksel tehlikeler pahasına Ermenileri Türk devletinin gevşekliğini/kayıtsızlığını tercih eder hale getirdi. Bürokratik otokrasiyi bir dereceye kadar Sosyalist Sovyetler sistemi ile değiştiren ihtilal, politik bilinçlerini yönlendiren esas kuvvetin dini hiyerarşi ve bir dereceye kadar da dağılmış liderler olduğu Ermeni köylüsü arasında gerçek bir etki yapmadı.

Savaş, Türkiye Ermenistanı'na sıkışmadan önce Hınçak (Sosyal Demokratik) Partisi'nin faaliyetleri çekirdek ırktan ziyade genel olarak Ermeni kolonilerinde etkili oldu.

Savaş esnasında Rusya'nın Türkiye Ermenileri'ne yönelik tavrı dostluk motifleriyle şekillenmemiştir. Son derece aşırı ve katı bir askeri kontrol, Rus işçi taburlarının ithali, Kürtlerin desteği, Rus Kazakların Ermeni topraklarına yerleştirilme planı ve Ermenilerden topraklarının mülkiyet haklarını kanıtlayan tapu belgeleri istenmesi savaş esnasındaki Rus politikasını tanımlayan temel faktörlerdir.

7. Ermeniler ve İran

Ermenistan tarih boyunca doğudan akın veya göç eden toplumlar için bir geçit güzergâhı sunmanın yanında İran, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının mücadele alanı oldu ve sonuçta sık sık İran hakimiyeti altına girdi. Bazı etnologlar bu iki ırkın aynı İrani gruba bağlı olduğunu ve Ermenilerin dil ve kısmen de gelenek açısından İran etkisini yansıttığını düşünüyorlar. Bununla beraber bazı Ermenilerin İran'a yerleşmiş olabileceğini veya bunun tam tersini ortaya koyacak herhangi bir kanıt mevcut olmadığı gibi bu iki ırk arasında yakın bir bağ olmadığı anlaşılıyor. İranlıların İslamiyet'e geçişleri iki toplum arasında var olan zayıf bağların zayıflamasına sebep olurken 16. Yüzyıl'da, I. Selim sayesinde Azerilerin (Tartars) Azerbaycan'a yerleşmeleri İranlılar ve Ermeniler arasında bir bariyer oluşturdu. Osmanlılarla beraber Van-Ararat bölgesine yönelik Türk idaresinin kalıcı hale gelmesi ve Rusya'nın Transkafakasya'yı ele geçirmesi Ermeniler üzerindeki İran egemenliğini ortadan kaldırdı.

8. Ermeniler ve Azeriler

Ermenileri Hazar Denizi'ne çıkıştan mahrum ettiği için Azerilerin, Azerbaycan, Güney-Doğu Transkafkasya ve Bakü civarındaki konumları son derece önem arz etmektedir. Azeri yerleşiminden önce adı geçen bölgelerde bir takım Türkçe konuşan ırklar yaşarken, Ermeniler Orta Asya ve Rusya'ya çıkış noktası olarak hiçbir zaman Hazar'ın kontrolünü ele geçirmeye çalışmadılar.

20. Yüzyıl'da Bakü civarında petrol endüstrisinin meydana çıkması Bakü şehri ve civarına önemli ölçüde Ermeni göçüne sebep oldu. Bununla beraber bu Ermeniler ticari ve ekonomik dürtülerle hareket eden klasik şehirli sınıf Ermenileriydiler ve bu göç Erivan Ermenilerinin kuzeybatıya doğru

yayımları anlamına gelmiyordu. Azeri entelektüel sınıfının²² sebep olduğu/teşvik ettiği Bakü'de ortaya çıkmaya başlayan ekonomik ve sosyal zorluklar 1905'te ciddi bir katliama sebep oldu. Bunlar istisnai ve tesadüfi gelişmeler olarak değerlendirilse bile Azeri-Ermeni ilişkileri şüphe götürmez şekilde son derece kötüydü.

Ermenilere yönelik herhangi bir ciddi düşmanlık veya Azeri milliyetçilik hareketleri iki ırkın daha fazla oranda iç içe girip yaşadığı Elizabetpol (Gence) ve Şuşa'dan ziyade Bakü'de başlatılacağı için 1905 olayları ve Bakü'deki durum daha önemliydi. İran Azerbaycanı'nda ise Ermeniler sayıca o kadar azdılar ki, burada ciddi bir Ermeni-Azeri çatışması yaşanmadı.

22 Bu entelektüel sınıf oldukça sınırlı olup Azeriler genel olarak (% 80 civarında) eğitimsizdiler.

Ek 1

Ermenilerle İlgili İstatistikler

I- Rus İmparatorluğu'nda

Bu kadar geniş bir imparatorlukta önemli ölçüde göç, topografya ve umursamazlıkla ilişkili devasa güçlükler rağmen 1897 yılı Rus resmi nüfus istatistikleri otoriteler tarafından önemli ölçüde tarafsız ve doğru olarak kabul edilmekte ve bu istatistiklerde Kafkasya veya başka bir bölge için farklı milliyetler açısından kasıtlı olarak yanlış veriler sunulmadığı düşünülmektedir. Bu yüzden 1897 istatistikleri tüm uzmanlar tarafından araştırmalar için esas olarak alınmıştır. Bunun yanında Ermeniler için çeşitli misyonların ve Gürcü Kilisesi'nin son derece uzmanlaşmış teşkilatının derlediği bazı istatistikler mevcutsa da bu istatistiklerin verileri muhtemelen abartılıdır.

Savaştan hemen önce Transkafkasya'da bulunan üç ana ırkın/grubun sayıları yaklaşık olarak şu şekildeydi:²³

Ermeniler:	1.500.000
Gürcüler:	2.000.000
Azeriler ve Türkçe konuşan unsurlar:	2.000.000

23 Buradaki verilerin yanı sıra 17 Aralık 1918'de İngiliz Genel Kurmayı tarafından 1909 Rus İstatistikleri esas alınarak hazırlanan bir başka raporda Transkafkasya nüfusu hakkında şu sayılar kaydedilmişti: Gürcüler: 1.650.000 (yaklaşık), Ermeniler: 1.200.000, Türkçe Konulan Halk: 2.000.000, Dağıstanlılar: 700.000, Ruslar: 325.000 (TNA. PRO. FO. 371/3301/210638)

Gürcistan

Hükümet	Alan (verst ²)	Gürcüler	Ermeniler	Ruslar	Türkçe K. H ^X	Dağılılar	Toplam
Kutais	30.455	1.000.000 % 82.1	29.000 % 2.3	28.000 % 2.2	57.000 % 4.5	72.000* % 5.7	1.256.000
Tiflis	39.406	550.000 % 44.5	231.000 % 18.7	101.000 % 8.2	156.000 % 12.6	54.000** % 4.3	1.256.000
TOPLAM	69.861	1.550.000 % 62	260.000 % 10	129.000 % 5	213.000 % 8	126.000 % 5	2.512.000

X: Konuşan Halk

Rusya Ermenistanı

Hükümet	Alan (verst ²)	Ermeniler	Türkçe K. H	Ruslar	Toplam
Erivan	24.408	502.000 % 53.2	357.000 % 37.8	18.000 % 1.9	943.700
Kars	16.475	91.000 % 25.3	131.000 % 35.9	35.000 % 9.6	364.700
TOPLAM	40.883	593.000 % 45	488.000 % 37	53.000 % 4	1.308.400

Son 75 yılda, özellikle 1830'da, 1839'da, 1877-78 Rus-Türk Savaşı esnasında ve 1890'lı yıllardaki katliamlardan sonra Türkiye'den Rusya Kafkasyası'na önemli ölçüde Ermeni göçü gerçekleşti. Bununla beraber özellikle 1880'den sonraki göçlerin önemli bir bölümü geçici karakterdeydi. Şu anda Ermeniler genellikle Tiflis, Gence (Elizabetpol), Erivan ve Kars vilâyetlerinde yoğunlaşmışlardır. Tarihsel ve duygusal açıdan bir Gürcü merkezi olmasına rağmen Tiflis şehri başlı başına muazzam bir Ermeni kolonisine (300.000 kişilik nüfusun 150.000'den fazlası) sahiptir. Bakü ve Şamahı bölgesinde de önemli bir Ermeni kolonisi vardır. Bakü'deki 250.000 kişilik toplam nüfusun yaklaşık 60.000 kadarı Ermenilerden oluşmaktadır.

Aşağıdaki veriler 1897 nüfus kayıtlarına göre *Ermeni dağılımını* göstermektedir.

Tiflis: 196.286 (%19), Gürcüler: %43, Azeriler: %10

Elizabetpol (Gence): 292.188 (%38), Azeriler: %61

Erivan: 441.000 (%53), Azeriler: %38

Kars: 73.406 (%25,) Kürtler: %14, Türkler: %22

Bakü: 52.233 (%6), Azeriler: %59

Kutais: 5.385 (%5) Gürcüler: %69

Transkafkasya'nın hemen hemen tüm şehirlerinde Ermenilere ticaret ve iş dünyası hayatı içerisinde rastlanılabilir. Genellikle şehir merkezi ve Yukarı Kur Vadisi'nde olmak üzere Tiflis vilâyetinde 250.000'in üzerine

Rusya Azerbaycanı

Hükümet	Alan (verst ²)	Ermeniler	Türkçe K. H	Ruslar	Toplam
Bakü	34.276	63.000 % 6.3	590.000 % 58.8	94.000 % 9.4	995.600
Elizabetpol	38.667	333.000 % 33.2	610.000 % 60.8	20.000 % 2	992.100
TOPLAM	72.943	396.000 % 20	1.200.000 % 60	114.000 % 6	1.987.700

Dağıstan

Hükümet	Alan (verst ²)	Dağıstanlılar	Türkçe K. H	Ruslar	Toplam
Dağıstan	26.105	533.000 % 79	100.000 % 15	19.000 % 2.8	662.200

çıkışlılardır. Bununla beraber asıl merkezleri, Arpa Çayı tarafından sulanan ve Ordubad'ın güneydoğusuna kadar uzanan Aras'ın batı kol kıyılarıdır. Arpa Çayı'nın merkezinden Yukarı Kur Vadisi'ne doğru yayılıp Ahılkelek çevresinde çoğalmışlardır. Ermeniler, Arpaçayı güzergahı boyunca saçılan tarihi şehirlerinin kalıntıları eşliğinde Arpa Çayı'nın tüm alt kesiminde, ayrıca Kağızman'dan Erivan'a kadar Aras Vadisi'nde ve Sevan Gölü'nün Batı kıyıları üzerinde bulunan Novo-Bayazıt bölgesinde yoğun bir şekilde kümelenmişlerdir. Ayrıca Şuşa ve Zengezur bölgelerinde de (Aras Nehri ve Sevan Gölü arasında) sayıca Azerileri geçmişlerdir. Transkafkasya'daki Ermenilerin oldukça önemli bir kısmı Gregoryen olup, tahminen Roma Katolikleri 30.000, Protestanlar ise 1500 civarındadır.²⁴

Rusya'nın diğer bölgelerinde dağınık bir halde bulunan Ermenilerin toplam sayısı ise 200.000 civarındadır. Başlıca Ermeni kolonileri Astrakhan, Moskova, Petrograd, Rostov Don yakınlarındaki Besarabya ve Karadeniz Vilâyeti'nde (Black Sea Province) bulunurlar. Bunların çoğu yeni ticari koloniler olmakla beraber bazıları (örneğin Astrakhan Ermenileri) Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinden önce bölgeye göç etmişlerdir. Hemen hemen hepsi ticaret veya endüstri ile uğraşırlar ve durumları son derece iyidir.

II- Türk İmparatorluğu'nda

Vergi kayıtları ve askere alma listelerine dayalı olan Türk resmi verileri, kadınların bunlara doğrudan dâhil edilmemeleri ve yaygın bir şekilde var olan vergilendirmeler ile askeri hizmetten kaçma olaylarından dolayı genellikle nüfusu olduğundan daha az göstermiştir. Göçebeler veya gezgin aşiretlerin sayılarını belirlemede de ek güçlükler yaşanır. Ermenilerle ilgili verilerde ise açık bir şekilde tahrifat söz konusudur. Genel olarak abartılı olmakla beraber Ermeni kilisesinin verileri ise işe yarar maksimum değerleri sunmaktadır. En güvenilir istatistikler olan Cuinet ve Lynch'inkiler 90'lı yılların (1890) ortalarına aittirler. Ermeni Patriği'nin 1912'de İstanbul'da hazırlamış olduğu veriler ise doğurgan Ermeniler için bile imkânsız bir artış olan 500.000 kişilik bir farklılık ortaya koymaktadır. 1915 katliamlarının (massacres) resmi olarak 600.000 kişiye mal olduğu ifade ediliyor. Daha önce yapılan katliamlar göz önüne alındığında bu sayının doğru olduğuna inanmak güç bir hale geliyor. Dahası çoğunun hayatını kaybettiği 600.000 Ermeni'nin sınır dışı edildiği (deport) söyleniyor. Transkafkasya'daki göçmenlerin dahil edilmemesi durumunda bu sayı da muhtemelen hatalı olacaktır. 1915'ten hemen önce Transkafkasya göçmenleri tahminen 200.000 civarındaydılar.²⁵

24 Alman Doğu Misyonu'nun 1913 yılına ait verilerinden.

25 1915 katliamları hakkında hazırlanan Blue Book'un editörü Türkiye'deki Ermeni nüfusunu yaklaşık 1.800.000 olarak vermektedir.

Gerçek ne olursa olsun bu süreçte Türkiye'deki Ermeniler açısından müthiş bir değişim ve nüfuslarında da ciddi bir azalma meydana geldiğine şüphe yoktur.

Aşağıdakiler 1914 yılında Türk İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin sayısına ilişkin minimum olarak değerlendirilebilecek tahmini veriler olup adı geçen veriler Erzurum, Van, Bitlis, Mamuret-ül Aziz (Harput), Diyarbakır ve Sivas Altı Ermeni Vilâyeti'ndeki yüzdeler eşliğinde sunulmuşlardır:

İstanbul:	200.000
Altı "Ermeni Vilâyeti":	900.000
Zeytun:	200.000
Türk İmparatorluğu'nun diğer bölgeleri:	300.000
Toplam:	1.600.000

Erzurum Vilâyeti: Ermeniler buradaki toplam nüfusun yaklaşık olarak %25'ini oluşturuyorlardı. Artakalan kesim %20'lik Kürtle beraber genel olarak Türklerden mürekkepti. Türkler, Erzurum şehir merkezinde belki de %30'a varan güçlü bir Ermeni nüfusu eşliğinde baskın unsur idiler.

Van Vilâyeti: Şehirde Müslümanlar Ermenilerden fazlaydı. Bununla birlikte nüfus Türk, Kürt ve Ermeni olarak ayrıldığında Ermeniler sayıca üstün grubu oluşturuyorlardı. Sancakta Ermeniler %50'den fazla iken %20'lik dilimle Kürtler ikici sıradaydılar. Geçit vermeyen ıssız Hakkâri'yi kapsayan vilâyetin geri kalan kısmında ise neredeyse tamamen Kürtler ve Nasturiler sakindiler. Nasturilerin önemli bir kısmı ya savaş esnasında katliama uğramış ya da İran sınırı üzerinden Transkafkasya'ya geçip burada salgın hastalık sebebiyle önemli bir zayıflık vermişlerdi.

Bitlis Vilâyeti: Burada Ermeniler nüfusun %40'ını oluşturuyorlardı. Geri kalan kesim genelde Kürtlerden oluşan Müslümanlardan ibaretti. Türkler son derece zayıf bir azınlık konumunda idiler. Ermeniler, şehir merkezinde ve Muş kazasında %60'ın üzerindeki dilimleriyle hâkim unsur iken diğer hiçbir bölgede herhangi bir oranda birleşik Müslüman nüfusu geçmiyorlardı.

Mamuret-ül Aziz (Harput) Vilâyeti: Tüm vilâyet genelinde Ermeniler %15'lik dilimleriyle yaklaşık olarak %80'e varan Müslüman nüfusun gerisindeydiler. Bununla beraber Harput sancağında %40'a varacak şekilde güçlü bir azınlık konumundaydılar ve ayrı ayrı değerlendirilmesi durumunda özellikle şehir merkezinde ikinci sırada yer alan Kürtleri ve Türkleri sayıca geride

bırakmışlardı. Güney kesimi Ermeni kilisesinin verileri tarafından bile asıl/gerçek Ermeni bölgesinin dışında tutulan Malatya’da olduğu gibi Hakkâri’nin batısında yer alan Dersim sancağında da çeşitli Kürt grupları önemli ölçüde baskın konumdaydılar.

Diyarbakır Vilâyeti: Burada büyük fikir ayrılıkları söz konusu. Mardin’de önemli oranda bir Ermeni kolonisi bulunmasına rağmen vilâyetin güneyi şüphe götürmeyecek şekilde Kürtlerle sakindi. Tüm vilâyet açısından Ermeniler muhtemelen %25, Kürtler ise yaklaşık olarak %35’lik bir oranı temsil ediyorlardı. Türkler ise azınlık konumundaydılar. Ermeniler, Palu’nun kuzey uç sınırı ve Parkin civarında yoğunlaşmışlardı.

Sivas Vilâyeti: Nüfusun önemli bir bölümü Türk ve Türkmenlerden oluşuyordu. Kürtler genel olarak doğu ve güneydoğu bölgelerinde bulunurken, Çerkezler güneyde, Uzun Yayla’da (Uzun Jaila) yerleştiler. Şehir merkezinin kuzey ve kuzey batısında bir miktar Rum vardı. Ermeniler doğu bölgeleri ve Sivas şehri civarı başta olmak üzere tüm bölgeye dağılmışlardı ve muhtemelen toplam nüfusun %16’sını oluşturuyorlardı. En yoğun oldukları bölge %25’lik payla Karahisar Kazası’nın kuzeydoğusu idi.

Türk İmparatorluğu’nun Diğer Kesimlerinde: Ermeniler birçok şehirde ticaret ve finans işleriyle uğraşır halde bulunabilirlerdi. İstanbul’dan başka Bursa, İzmit, Trabzon, Samsun, İzmir, Bağdat, Musul, Kudüs, Adana, Kilis, Urfa, Antep ve Maraş’ta önemli Ermeni kolonileri vardı. İstanbul da dahil olmak üzere bu şehirli Ermeni nüfus yaklaşık olarak 450.000 civarındaydı. Ayrıca 200.000 kişilik geniş ve güçlü bir Ermeni köylü toplumu da Toros Dağları’nın güney yamaçları üzerinde Kozan (Sis) sancağında, Zeyton ve Andarin yakınlarındaki Halep vilâyetine civar bölgelerde bulunuyordu. Bunlar tarihi Küçük Ermenistan Krallığı’ndan geriye kalan Ermenilerdi. Selçuklularının baskıları ve Bizans imparatorlarının yönlendirmeleri sonucunda 11. Yüzyıl’da Ermeni platosundan göç etmişlerdi. Bölgenin ulaşım problemi yanında Ermenilerin doğal cesaretleri hayatta kalmalarına yardımcı olan temel faktörlerdendi.

III- Dünyanın Diğer Bölgelerinde

Türk İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerindeki kolonileri yanında, Kahire, Mısır, Singapur, Kalküta, Bükreş, İsviçre, Londra, Manchester, Paris ve ABD’de önemli ölçüde Ermeni toplumu bulunmaktadır. Refah seviyeleri, eğitim ve yetenekleri bunları özellikle önemli kılıyor. Bir çeşit bağımsız Ermenistan’ın yeniden oluşturulması durumunda idareci ve lider kadro açısından bu Ermenilerden istifade edilebilir. Sayıları 250.000 civarındadır.

Bunlara ek olarak 1604'te Büyük Şah Abbas (Şah I. Abbas) tarafından kurulan İsfahan'da küçük bir koloni olmasına rağmen (Culfa'da olduğu gibi) İran'da, büyük çoğunluğu Azerbaycan'da bulunan 50.000 ile 100.000 arasında bir Ermeni nüfusu vardı.

IV- Genel Toplam

Ermenilerin 1914'teki toplam nüfusuna ilişkin olarak aşağıdaki veriler değerlendirilebilir.

Rus İmparatorluğu'nda:	1.700.000
Türk İmparatorluğu'nda:	1.600.000
Dünya'nın diğer bölgelerinde:	350.000
Genel Toplam:	3.650.000

Not: Savaştan hemen önce Eçmiyazın Katogigosluğu'nun Ermeni nüfusuna ilişkin resmi verileri şu şekildeydi:

Kafkasya'daki Ermeniler:	1.636.486
Rusya'nın diğer kesimlerindeki Ermeniler:	400.000

İstanbul Patrikhanesi'nin 1912 yılına ilişkin resmi verileri

Türkiye'deki Ermeniler:	2.100.000 (yaklaşık olarak)
Savaştan hemen önce Türk resmi verileri:	
Türkiye'deki Ermeniler:	1.100.000

ALTI VİLAYET'TEKİ ERMENİ NÜFUSUNA İLİŞKİN İSTATİSTİK (Rus Orange Book'undan, 1915)

VİLAYET	SANCAK	Ermeni Patriği (1881)		Lynch		Türk Adliye Vekâleti, 1890		Cuinet (1892)	
		Ermeni	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni	Müslüman
ERZURUM	-	136.147	195.067	106.768*	428.495*	109.819	441.671	134.967	500.782
SİVAS	-	243.515	605.610	-	-	118.085	735.489	170.433	839.514
DİYARBAKIR	-	-	-	-	-	55.614	240.574	79.129	328.644
MAMURET'ÜL AZİZ	-	107.059	169.364	-	-	80.611	300.194	69.718	504.946
	Harput	-	-	(1890) 85.000	(1890) 120.000	-	-	-	-
	Dersim	-	-	8000	62.000	-	-	-	-
BİTLİS	-	130.460	21.121	97.184**	145.454**	107.804	167.054	131.390	254.000
VAN	-	133.859	113.586	-	-	71.582	282.582	79.998	241.000
	Van	-	-	75.644	52.229	-	-	-	-
TOPLAM		751.041	1.104.748	372.596	808.178	543.515	2.167.564	665.625	2.668.886
		<i>Diyarbakır Vilayeti Hariç</i>		<i>Sadece Erzurum ve Bitlis vilayetleriyle, Harput, Dersim ve Van Sancakları</i>					

* Resmi Türk Verilerinden (1887)

** Resmi Türk Verilerinden (1893)

**İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu:
"Tarihsel ve Etnolojik Açından Ermeniler" (5 Nisan 1918)**

VİLAYET	SANCAK	Ormanian (1910)		Erzurum Rus Konsolosu (1912)		Ermeni Patriği (1913)		Maevsky (1899) (Bir ev için 8 sayım)		Rus Yardımcı Konsolosu Olpherev (1912)	
		Ermeni	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni	Müslüman	Ermeni	Müslüman
ERZURUM	-	203.400	-	200.000	550.000	215.000	370.000	-	-	-	-
	Erzurum	152.500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Erzincan	35.700	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Bayazid	15.200	-	-	-	-	-	-	-	-	-
SİVAS	-	163.200	-	-	-	165.000 [†]	287.000 [†]	-	-	-	-
	Sivas	86.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Tokat	23.500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Amasya	28.500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Karahisar	25.200	-	-	-	-	-	-	-	-	-
DİYARBAKIR	-	81.700	-	-	-	105.000 ^v	127.000 ^v	-	-	-	-
	Diyarbakır ve Mardin	47.000*	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Arga	6.700*	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Severek	50.700*	-	-	-	-	-	-	-	-	-

MAMURET'ÜL AZİZ	-	131.200	-	-	-	168.000 ^z	277.000 ^z	-	-	-	-
	Harpuz	80.700	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Dersim	27.500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Malatya	23.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-
BITLİS	..	196.000	-	150.000 ^c	497.000 ^c	180.000	162.000	186.608	277.320	180.000	280.000
	Bitlis	76.500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Muş ve Genç	94.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Siirt	25.500	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VAN	..	192.200	-	-	-	-	-	109.880	234.864	120.000	240.000
	Van	182.200	-	-	-	185.000	147.000	-	-	-	-
	Hakkâri	10.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM		967.700		350.000	1.047.000	1.018.000	1.178.000	296.488	522.184	300.000	520.000
				Sadece Van ve Erzurum Vilayetleri	Malatya'nın güneyi, Sivas vilayetinin			Sadece Bitlis ve Van vilayetleri		Sadece Bitlis ve Van vilayetleri	
					kuzeybatısı ile Hakkari ve Bisherek(Beşiri?) hariç						

* Adss up to 104.000

c Veriler Bitlis Rus Konsolosu'ndan Temin Edilmiştir. Sadece Gregoryenler söz konusudur.

t Vilayetin kuzey-batı kesimi hariç

v Bisherek/(Beşiri?) hariç.

z Malatya'nın güney kısmı hariç

Ek II

Brest-Litovsk Antlaşması'nın Ermenilere Yönelik Etkisi

Daha sonra Moskova Kongresi ve Berlin'de Petrov tarafından onaylanan 3 Mart 1918 tarihli Brest Litovsk Antlaşması ile 1877-78 Savaşı'ndan sonra Rusya tarafından ele geçirilmiş olan arazi Türkiye'ye geri verildi. Adı geçen antlaşmanın IV. Maddesi şu şekildeydi: "Ardahan, Kars ve Batum bölgeleri.... gecikmeksizin Rus birlikleri tarafından tahliye edilecektir. Rusya bu bölgelerin anayasal ve uluslararası açıdan yeniden yapılanma sürecine müdahale etmeyip bu süreçte bölge halkının Türkiye başta olmak üzere bölge devletleriyle işbirliği yapmasına müsaade edecektir." (6 Mart tarihli Times'da yayınlanan Alman versiyonu.)

Batum bölgesi, eski Kutais Rus Hükümeti'ne, Kars ve Ardahan bölgeleri Kars Hükümeti'ne aittirler. Teslim edilen bu bölgenin tümünde Ermeniler muhtemelen az farkla da olsa sayıca Türkçe konuşan nüfusun gerisindedir. Bununla beraber Kars Hükümeti'nin doğu ve güneydoğusunda, özellikle Aras ve Arpaçayı'na yakın verimli topraklarda Ermeniler yoğun ve baskın bir çoğunluğu oluştururlar. Yukarı Kura Vadisi'ne de yayılmış olan Ermeniler, Batum bölgesinde önemsiz derecede azınlık konumundadırlar.

Batum Bölgesi

Toplam Nüfus:

1914 Rus Yıllığı'ndan, tahminen: 172.000

(Batum şehri: 30.000)

Türkler:

1897 Rus resmi nüfus sayımına göre tahminen: 40.000

1914'te nüfusun çoğunluğu Müslüman Gürcülerden oluşuyordu. Şehirlerde önemli ölçüde Rum nüfus bulunuyordu. Ermeniler 1914'te muhtemelen 5-6 bin kişiden fazla değillerdi.

Kars Hükümeti

1897 Rus Resmi Nüfus Sayımı:

Toplam Nüfus:	292.498	
Ermeniler:	73.406	%25
Türkler:*	63.547	%21
Kürtler:	42.968	%15
Rumlar:	32.593	%11
Ruslar:	27.856	%9

1914 Rus Yıllığı'ndan tahminen,

Toplam Nüfus	389.000
--------------	---------

Rumlar bir tarafa bırakılacak olursa Ermenilerin artışı orantılı olarak diğer milliyetlerden fazladır.

Batum Bölgesi ve Kars Hükümeti

1914 Yaklaşık Tahmin.

Ermeniler	120.000
Gürcüler	110.000
Türkçe konuşan nüfus	140.000
Kürtler	50.000

Not: “Türkler” terimi muhtemelen Anadolu Osmanlı Türkleriyle dilsel, dinsel ve etnolojik akrabalığı kastedmektedir/ima etmektedir.

* Nüfus sayım istatistikleri ayrıca 8.442 Türkmen, 2.347 de Tatar (Azerbaycan Türkü) kaydetmektedirler.

Genel Kurmay, Savaş Bakanlığı
5 Nisan 1918

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Dosya kapağı üzerine düşülen nottan anlaşıldığı kadarıyla İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee²⁶ tarafından "*Ermeniler hakkında partizanlıktan uzak bir şekilde kaleme alınmış yararlı bir tarihi özet ve değerli istatistikler*" ifadeleriyle nitelenen rapor, I. Dünya Savaşı'nın son yılı içerisinde hazırlanmıştı. Ermeniler ve Türk Ermeni ilişkileri hakkında derlenen diğer İngiliz siyasi misyon raporları -özellikle Dışişleri Bakanlığı antetliler ve propaganda amaçlı çalışmalar- ile karşılaştırıldığında adı geçen Genelkurmay raporunun biraz daha tarafsız çizgiler taşıdığı fark ediliyordu. Bu durum özellikle rapor içerisinde sunulan karşılaştırmalı nüfus istatistik verileri ile Ermeniler hakkındaki bazı tarihi süreç değerlendirmelerinde göze çarpıyordu. Bununla beraber raporda Türk-Ermeni ilişkilerindeki "Hristiyan mağduriyeti" teması eşliğinde Türkiye'de gerçekleştirildiği ifade edilen "katliamlar" bağlamında genel olarak Hristiyan dünyasının, özel olarak da İngiltere'nin olaylara bakış açısını değiştirecek herhangi bir veri yoktu.²⁷

Raporda Türk-Ermeni ilişkilerindeki "Hristiyan mağduriyeti" teması eşliğinde Türkiye'de gerçekleştirildiği ifade edilen "katliamlar" bağlamında genel olarak Hristiyan dünyasının, özel olarak da İngiltere'nin olaylara bakış açısını değiştirecek herhangi bir veri yoktu.

Kafkasya ve Doğu Anadolu'da bir İngiliz-Ermeni askeri ittifakının yaşandığı ve bağımsız Ermenistan söylemlerinin yoğunlaştığı bir dönemde savaş öncesi Doğu Anadolu ve Kafkasya'yla ilgili nüfus istatistiklerine yer veren rapor sekiz ana başlık altında kaleme alınmış ve son bölümdeki "Ekler" kısmıyla tamamlanmıştır.

Raporun hazırlanmasındaki amaç Ermeni sorununun tarihsel ve etnolojik altyapısını özetleyip bu doğrultuda değerlendirilecek bir takım veriler

26 Sadece ünlü bir tarihçi olmakla kalmayıp I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Savaş Bakanlığı'nın propaganda bürosu Wellington House'un ve Politik İstihbarat Servisi'nin önemli bir elemanı olan Arnold Toynbee, Amerikan Komite Raporları ile Ermeni göçmen ve yayım organlarını kaynak olarak kullanarak hazırladığı "*Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*" adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin 1915'te Ermeni isyan hareketlerine karşı almış olduğu önlemleri "*tüm Hristiyan nüfusun ortadan kaldırılması*" olarak nitelmişti. (Arnold J., Toynbee, *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, London, New York, Toronto, 1915, s.27.) Bunun yanında Lord Bryce ile beraber Mavi Kitap olarak bilinen propaganda eserini hazırlayan Toynbee, I. Dünya Savaşı yıllarındaki çalışmalarıyla Türk-Ermeni ilişkilerini savaş propaganda malzemesi olarak kullanmış (*Treatment of Armenians of Ottoman Empire*, s.XVI-XVII.) ve daha sonra bu durumu itiraf eder tarzda bazı değerlendirmelerde bulunmuştu. (Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London, Bombay, Sydney, 1922, s.50.)

27 Toynbee'nin Mondros Mütarekesi'nden sonra 3.10.1918'de İngiliz Dışişleri'ne sunduğu bir memorandumda 6 Vilâyet'in tarihi geçmişi hakkında bazı bilgiler eşliğinde Türkiye'de dört büyük Ermeni katliamı yapıldığından bahsedilmişti. Toynbee'ye göre bu katliamlardan ilki 1893-96 yıllarında, ikincisi, 1909'da, üçüncüsü, 1912'de ve sonuncusu da, 1915 yılında gerçekleşmişti. Aslında bu ifadeler genel olarak tek taraflı bilgi kaynaklarıyla donatılmış olan Hristiyan dünyasının olaylara bakış açısını sergiliyordu. (TNA. PRO. FO. 371/3448/166382, "War Office Draft Conditions of Armistice With Turkey", memorandum by A. Toynbee, 3.10.1918.)

sunmaktı.²⁸ İlk iki bölüm “Bağımsız Ermenistan” ile “Coğrafi Dağılım” başlıkları altında detaylandırılmış ve Osmanlı öncesi Ermeni tarihiyle ilgili bazı pasajlar ön plana çıkarılmıştı. Özellikle 1514’ten beri Osmanlı Türklerinin Doğu Anadolu’ya sahip olduğu gerçeği yanında son bağımsız Ermeni yapılanmasının 11. Yüzyılın son çeyreğinde ortadan kalmış olduğu bu bölümde altı çizilen bilgilerdendi. Doğu ve Batı imparatorlukları arasında tampon konumunda olan Ermeniler bölgenin coğrafi yapısı ve Roma İmparatorluğu’na yüzeysel bağlılıktan dolayı pek fazla Roma nüfuzuna maruz kalmamışlardı. Aynı şekilde coğrafi güçlükler sebebiyle hiçbir imparatorluk Ermenileri tam olarak kontrol altına alamamıştı.

Yaklaşık olarak M.S. 300 yıllarında Hristiyanlığa geçen Ermenilerin 5. Yüzyılın sonlarında Roma Kilisesi’nden nihai ayrılışlarının onları Avrupa etki ve nüfuzundan izole edilmiş bir hale getirdiği ifade edilen rapora göre Ermeni milliyetçiliğinin en belirgin özelliği bu milliyetçiliğin arzu ve geleneklerinin Gregoryen Kilisesi bünyesinde toplanmasıydı.²⁹ Bu durum Ermenilerin Bizans ve Roma ile olan ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiş ve sonuçta İslami güçler karşısındaki mücadelelerinde Ermeniler yalnız kalmışlardı.³⁰ Raporun değindiği bir başka nokta Bizans imparatorlarının Ermenilere yönelik muameleleriyle ilgiliydi. Buna göre İmparator II. Basil’ 1021’de Van “hanedanını” Sivas’a, IV. Michael ise Aras ve Arpa Çayı vadisinin ortasında bulunan Bagratid Hanedanı’nı³¹ Kilikya’ya nakletmişti. Bagratid Krallığı’nın önemi ise bu krallığın Ermeniler için bir milli güç ve kahramanlık dönemini ifade etmesinden kaynaklanıyordu. Selçukluların bölgeye girmesi bölgedeki feodal rejim görünümünde olan sistemi önemli ölçüde değişikliğe uğratmış, Batı ve Güneybatı’ya doğru bir Ermeni hareketliliği başlamıştı.³²

28 “Historical and Ethnological Notes on the Armenians”, General Staff, War Office, 5th April, 1918, p. 1.

29 Ermeniler milli kimliklerini ifade ile bu kimliği koruyup geliştirecek siyasi bir örgüte (devlet) sahip olmadıkları için milli varlıklarını Hristiyanlığa bağlanarak korumuşlardı. Bu sebeple din ve onu temsil eden Ermeni Kilisesi Ermeni siyasal kimliğinin de öncüsü olmuştu. Ermeni dini liderlerinin unvanı olan “Katogigos” kelimesi “milletin temsilcisi” anlamına gelmekteydi. (Erol Kürkçüoğlu, *Roma’dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, Erzurum, 2005, s.34. Ermenilerin Hristiyanlığı kabulü ve Hristiyanlığın Ermeniler üzerindeki etkileri açısından aynı eserin 28 ile 37. sayfalarına bakılabilir.)

30 Ermeniler bu dönemde Persler kadar Doğu Romalıların da hedefi haline gelmişler ve Türklerin Anadolu’ya yöneldiği döneme kadar Pers, Doğu Roma-Bizans ve İslam-Arap kuvvetleri arasında sıkışmışlardı. Türklerin Anadolu’ya hâkim olmaya başladığı XI. Yüzyıl’da Ermeniler Bizans’ın Ortodoksların ve Rumlaştırma politikası sonucunda yok olmanın eşiğine gelmiş bulunuyorlardı. (Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006, s. IX,X.)

31 Raporla adı geçen hanedanın kuruluş ve yıkılış tarihlerinde hem yanlışlık hem de tutarsızlık söz konusudur. 885-1045 yılları arasında hüküm sürmüş olan Bagratid Hanedanlığı (Esat Uras, age, s.74,76.) ile ilgili olarak önce (886-1041) daha sonra ise (846-1045) yılları kaydedilmiştir.

32 Selçukluların Anadolu’ya girmelerinden önce Doğu Anadolu’da Bizans İmparatorluğu’na bağlı iki Ermeni prensliği bulunmaktaydı. Bunlardan biri Bagrat Hanedanlığı veya Ani Prensliği, diğeri ise Van Gölü’nün doğusundaki Vaspuragan Prensliği idi. Daha önce Abbasilere bağlı olan her iki prenslik 10. Yüzyılın sonlarına doğru Bizans hâkimiyetine girmişlerdi. Türk akınlarının başlamasından sonra Vaspuragan Prensi, Bizans İmparatoru ile anlaşma yoluyla Van’ı Bizans’a terk edip tebaasının büyük bir kısmı ile 1021’de Sivas bölgesine gitti. Böylece Van’daki Ermeni prensliği sona eriyordu. Van’ı işgal eden Bizans, bölgedeki Ermenilerin bir kısmını Orta Anadolu’ya, bir kısmını da

Raporun “Coğrafi Dağılım” başlığı genel olarak Ermenilerin gerçek yurtları olarak kabul edildiği ifade edilen yüksek platonun (Doğu Anadolu) sınırlarını tanımlıyordu. Diğer tüm İngiliz belgelerinde olduğu gibi burada da Ermenistan ifadesi Doğu Anadolu’yu tanımlamak için kullanılan coğrafi bir terimdi ve raporda bu durumun altı çizilmişti. Bu bağlamda vurgulanan bir başka nokta ise Ermenistan olarak ifade edilen bölgenin bütünüyle/tamamen Ermenilerin gerçek yurtları olmadığı gerçeğiydi.³³ Bununla beraber raporda milli merkez olarak Van’ın Ani’nin önünde olduğu ifade edilmiş ve bölgedeki Ermeni dağılımının başlıca özelliği olarak da Ermenilerin azınlık konumunda olmaları gösterilmişti. Ermeniler arasında coğrafi dağılımdan kaynaklanan toplumsal ve fiziksel farklılıklar olduğu gibi mezhepsel ayırım da ciddi bir farklılaşma göstergesiydi. Başka bir ifadeyle Tiflis, Muş ve İstanbul Ermenileri birbirlerinden farklıydılar ve Protestan, Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasındaki sürtüşme ve çatışmalardan kaynaklanan bir takım ayrışmalar söz konusuydu.³⁴

Ana hatlarıyla daha çok Osmanlı dönemine ilişkin özet bir değerlendirme sunulan raporun “Ermeniler ve Türkler” başlığının ana teması ise “Millet Sistemi”³⁵ ve bu sistemin Ermenilere yönelik yansımaları idi. Buna göre

Urfa’ya yerleştirdi. Van Prenslüğünün son bulunduğu tarihlerde hâlâ Bizans’a tabi olan Ani Krallığı’na ise 1045’te yine Bizans tarafından son verilecek, Kars ve Ani şehirleri 1064’te Türk hâkimiyetine girecekti. (Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara, 2003, s.7-8.) Selçuklu-Ermeni ilişkileri ile ilgili olarak bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, Ankara, 2007; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1983; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1989; Erol Kürkçüoğlu, *Roma’dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, Erzurum, 2005.

- 33 “Historical and Ethnological Notes on the Armenians”, *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p. 2. İngiliz belgelerinde ve dahası Batı literatüründe “Ermenistan” coğrafi bir bölge tanımlaması şeklinde kullanılmaktadır. Kafkasya’nın güneyindeki bir bölgeden “Rusya Ermenistanı”, Doğu Anadolu’da da “Türkiye Ermenistanı” veya “Batı Ermenistan” olarak bahsedilir. “Birleşik” ve “Büyük Ermenistan” ise Rusya Ermenistanı, Doğu Anadolu ve Kilikya bölgesini içerisine alan bir tanımlamadır. (Başak, age, s.266.) Prof. Jean Laurent’in Ermenistan ile ilgili ifadeleri de Ermenistan’ın coğrafi bir terim olarak ön plana çıktığını vurguluyordu: “Gerçekten yazılı tarihin başlangıcından beri bu şekilde sınırlanan ülke bir devlet değil, bir coğrafya terimidir. Şüphesiz Ermenilerin bu bölgede yaşadıkları olmuştur... Fakat bu bölgeye, sırf Ermenistan adını taşıdığı için ne Ermenilerin mukadderatı ne de Ermenistan adını taşıyan bir devletin varlığı kesinlikle bağlanamaz.” (Erdal İltar, “Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s.3-4.) Ermenistan olarak ifade edilen bölgenin Eskiçağ tarihi ile ilgili bazı çalışmalar için bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, Sultan Deniz Küçükler, *Armenia, Ermeniler ve Armenia Bölgesinin Eskiçağ Tarihi*, Ankara, 2011; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987; Sadı Kocaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV. Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksid Krallıkları*, Ankara, 1951; René Grousset, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, İstanbul, 2005; George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People*, USA, 2002; A. E. Redgate, *The Peoples of Europe The Armenians*, USA, 1998; Kevork Aslan, *Armenia and the Armenians*, New York, 2005; Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, New York, 2006; Robert W. Thomson, Mouses, *Khorenatzi’s History of Armenia*, England, 1980; İnyetullah Cemal Özkaya, *Le Peuple Arménien et les Tentatives de Reduire le Peuple Turc en Servitude*, İstanbul, 1971; V. De Saint Martin, *Mémoires Historique et Géographiques sur l’Arménie*, Paris, 1818; Frédéric Macler, *La Nation, Arménienne. Son Passé, ses Malheurs*, Paris, 1923; David Marshall Lang, *Armenia, Cradle of Civilisation*, London, 1980; N. Adontz, *Histoire d’Arménie: Les Origines (du X au VI s. av. J.C.)*, Paris, 1946; C. A. Burney, David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.
- 34 “Historical and Ethnological Notes on the Armenians”, *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.3. Bu konuda bkz. Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006.
- 35 Osmanlı Devleti, “şeriat” denilen İslam hukuku, “kanun” adı verilen hükümdar buyrukları ve “örf” denilen geleneklerle yönetiliyordu. Bu yasalar gereğince Müslüman olmayanlar İslam kanunlarını kabul ettikleri takdirde korunuyorlar ve topluluk yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. Millet sisteminde toplulukların kendini yönetme biçimi Osmanlılara çok

Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu genelinde Hristiyan unsurlar olarak dini ve milli işler başta olmak üzere başlıca hukuksal konularda dini liderler altında tam yetki ile “milletler” dâhilinde teşkilatlandırılmışlar ve Türkiye’deki diğer Hristiyanlara olduğu gibi Ermenilere de dinsel tolerans ortamı sağlanmıştı. Ermeni Kilisesi’nin nüfuzunu artırıp Ermenilere din ve eğitim işlerinde özerklik sağlayan bu sistem Ermenilerde daha sonra milli bilince dönüşecek güçlü bir toplumsal duygu ve atılımı teşvik etmişti.

Avrupa’daki ihtilalci fikirleri ve Balkan devletleri örneğini model olarak belirleyen Ermeniler, otonomi ve hatta bağımsızlık elde etmek için giderek daha fazla bir şekilde “şiddet eylemlerinin destekleyicileri olarak” dikkat çekmeye başlamışlardı.

Avrupa’daki ihtilalci fikirleri ve Balkan devletleri örneğini model olarak belirleyen Ermeniler, otonomi ve hatta bağımsızlık elde etmek için giderek daha fazla bir şekilde “şiddet eylemlerinin destekleyicileri olarak” dikkat çekmeye başlamışlardı.³⁶ 1878’de yaşanan hayal kırıklığı Ermenileri daha saldırgan tavırlara teşvik ederken Avrupa devletlerinin rekabet ve kararsızlıkları onların durumunu olumsuz yönde etkilemişti. Osmanlı-Ermeni ilişkileri bağlamında raporda yer alan son ifadeler ise İngiliz Genelkurmayı penceresinden durumu özetler karakterdeydi. Ermeni milliyetçiliğinin tezahürü yanında polis ve merkezi hükümetin

“zorbalık ve zulmü” iki toplum arasında güvensizlik ve kuşku atmosferinin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. 1918 yılı itibariyle Türk-Ermeni meselesinin odak noktası Türkiye’deki Ermenilerin Türk hâkimiyeti altında kalıp kalmayacakları sorunu idi.

etnik gruplu ve çok kültürlü bir nitelik kazandırdı. Bu olanak son zamanlara kadar Hristiyanların ele geçirdikleri topraklarda yaşayan Müslümanlara verilmiyordu. (Andrew Mango, *Atatürk, Modern Türkiye’nin Kurucusu*, Türkçesi: Füsün Doruker, İstanbul, 2006, s.22-23.) Osmanlı-Ermeni ilişkileri ve Millet Sistemi hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Salahi Sonyel, “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II (Mart-Nisan 2001), Ankara, s.687-692; Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II (Mart-Nisan 2001), Ankara, s.692-702; Benjamin Braude, “Millet Sistemi’nin İlginc Tarihi”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.131-145; Yuluğ Tekin Kurat, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.163-171; Salahi Sonyel, *The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy*, London, 1987; Yavuz Ercan, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.45-163, İdris Bal, Mustafa Çufalı, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003, s.76-110; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989; H. Gibb, H. Bowen, *Islamic Society and the West, V.I., Part II*, Oxford, 1969.

36 Rapordaki bu ifadeler 19. Yüzyılın sonlarından itibaren başka kılıf ve gerekçelerle uluslararası platformlara taşınan Ermeni sorununun gerçek içeriğini ortaya koyacak tarzdaydı. Öyle ki, bazı çevreler tarafından Osmanlı Devleti’nden ayrılma amacına yönelik Sırp, Yunan ve Bulgar milliyetçilik hareketleri gibi değerlendirilmek istenen Ermeni sorunu adı geçen milliyetçi akımlardan farklıydı. Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’nda belirli bir bölgede çoğunluğu oluşturacak yoğunlukta yerleşik olmamaları, böylece ulus devlete dönüşme sürecinin önemli bir koşulunu yerine getirmekten uzak oluşları; ayaklanmanın, bir halkın imparatorluk yönetimine başkaldırısından çıkıp aynı toprakları paylaşan halklar arası bir çatışmaya dönüşmesi ve olayların daha sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun dış güçlerle savaşaacağı bir dönemde yoğunluk kazanması Ermeni sorununun başlıca özelliklerindendi. (Stefanos Yerasimos, *I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara, 2002, s.3.)

Raporun bir sonraki "Ermeniler ve Kürtler" başlıklı bölümü 19. Yüzyıl'dan önce bu iki toplum arasındaki ilişkilerin fazla kötü olmadığı vurgusuyla başlıyordu. Bununla beraber göçebe veya yarı göçebe kırsal unsurlar olan Kürtlerle, tarımla uğraşan yetiştiriciler olarak Ermeniler birbirlerine ters düşmüşlerdi. Bu düşmanlık sürecinde dinsel farklılıkların hemen hemen hiçbir gerçek etkisi olmamış, Osmanlı politikası Ermeniler üzerinde feodal bir hâkimiyet yeteneği sağlayacak şekilde Kürtler lehine tezahür etmişti. 19. Yüzyılın ortalarına doğru Avrupa devletlerinin Ermenilere yönelik ilgilerinin artması Kürtler üzerinde olumsuz bir etki yapmış, II. Abdülhamid'in Türk-Rus savaşıdan sonra Ermenilere karşı Kürtleri ön plana çıkaran politikası ise Kürt-Ermeni ilişkilerini ölümcül bir şekilde kötüleştirmişti. İngiliz Genelkurmayının bundan sonraki ifadeleri kronikleşmiş ön yargılar eşliğinde propaganda çalışmalarının izlerini taşıyordu. 1908'den sonra İttihat ve Terakki Partisi işleri düzeltmeye çalışmışsa da Kürtlere silah dağıtımını gibi ölümcül bir hata telafi edilememişti. I. Dünya Savaşı ile beraber Abdülhamit'in politikasına geri dönen İttihatçılar Ermenileri ortadan kaldırmak yolunda ortaya koydukları başarılı çabalarıyla Abdülhamit'i bile geride bırakmışlardı. Bununla beraber "1915 katliamları" esnasında özellikle Dersim ve Halep vilâyeti Kürtlerinin bazıları Ermenilere olabildiğince iyi davranmışlardı.³⁷

Daha sonra Küçük Asya'nın kuzeydoğusu ve Transkafkasya'daki iki Hristiyan grubu, "Ermeniler ve Gürcüleri" masaya yatıran rapor mizaç ve karakter bakımından pek fazla ortak noktaya sahip olmayan Ermeniler ve Gürcülerin yazınsal ve kültürel gelişimlerinin de birbirine yakın olmadığını belirtiyordu.³⁸ Bizans imparatorlarının Gürcistan ve Ermenistan'ı doğu ve kuzeydoğu doğrultusundaki Türk-Azeri yayılcılığı ile Halifelerin Arap akınlarına karşı doğal bir bariyer şeklinde kullandıkları ifade edilirken Ermeniler ve Gürcüler arasındaki tek ortak bağ olarak baskıcı Rus politikası gösterilmişti.

Bu noktada "Ermeni-Rus ilişkileri" başlığı ile devam eden rapor tarihi süreçte Rusya'nın Ermeni politikalarını özetliyordu. Buna göre Türklere karşı

37 İngiliz tarihçi Andrew Mango, Dersim bölgesi Kürtleri ile ilgili olarak şu ifadeleri kaydetmektedir: "Dersim (şimdi Tunceli) ise 3 bin metreyle yörenin en yüksek yerleşim merkezidir. Burada yaşayan asi Kürt aşiretleri genelde İslam dininin Şii mezhebini kendilerine göre yorumlarlar [Alevidirler] ve diğer Osmanlı Kürtlerinin çoğunun anlamadığı bir dil olan Zazaca konuşurlar. Dersim kabileleri koyun ve keçi yetiştiriciliğiyle kazandıkları çok az parayı, iyi davranışlarına karşılık Osmanlı yetkililerinden ve onların gerek dâhili gerekse dış düşmanlarından aldıkları parayla tamamlarlardı. Devletin yardımı olmasaydı, para kazanmalarının tek yolu eşkıyalık olacaktı. Büyük Savaş'ta (I. Dünya Savaşı) bu aşiretler hem Osmanlılara, hem Ruslara, hem de kaçan Ermenilere hizmet etmişlerdi." (Mango, age, s.280.)

38 Ermeni-Gürcü ilişkileri için bkz. Stephen F. Jones, "Georgian-Armenian Relations in 1918 to 1920 and 1991 to 1994: A Comparison", *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change*, Ed. Ronald Grigor Suny, The University of Michigan Press, 1996, s.441-460; Şota Tetvadze, Otar Tetvadze, *Somhebi Sakartveloşi*, Tiflis, 1999; Paul G. Forand, "Accounts of Western Travellers Concerning the Role of Armenians and Georgians in Sixteenth Century Iran", *The Muslim World*, LXV, 4 (1975), s. 246-278; Gérard Garitte, "La Source Grecque des 'Trente Articles' Géorgiens Contre les Arméniens", HA, XC, 1-12 (1976), s.111-116; P. B. Henze, "Fire and Sword in the Caucasus: The Nineteenth Century Residence of North Caucasian Mountaineers", *Central Asian Survey*, II, 1 (1983), s.5-44.

bir bariyer oldukları için Ermeniler Rusya açısından son derece değerliydi. Rusya Ermenilerinin nispeten müreffeh ve istikrarlı durumları Türkiye’den Rusya’ya hatırı sayılır bir göçe sebep olmuştu. Bununla birlikte 19. Yüzyılın sonlarında Ermenilere yönelik Rus politikası değişikliğe uğramış, Loris Melikov’un Ermenistan ve Transkafkasya Ermenilerini içine alıp Rusya’nın egemenliğinde yapılandırılacak bir Ermeni devletine ilişkin planı rafa kaldırılmıştı. Ermeniler bundan sonra ciddi bir baskıya maruz kalmışlar ve iki toplum (Ruslar ve Ermeniler) asla birbirleriyle ilişki kurmamışlardı. Raporda yer alan sonraki ifadeler Ermenilere yönelik bu Rus politikasının I. Dünya Savaşı’ndan hemen önce İstanbul’a karşı “politik bir enerji eşliğinde umut eğilimine” yol açtığından bahsediyordu. Türkler tarafından yapılan” katliamlar” ve Jön Türk devrimiyle beraber beliren umutların mahvolmasına rağmen birçok Ermeni lideri Rusya ile temasa geçmekten ziyade Türkiye tarafından daha fazlasının yapılabileceğini düşünüyorlardı. Muhtemelen burada vurgulanmak istenen konu Abdülhamit’in mutlakiyet yönetimine karşı sergilenen Jön Türk-Ermeni işbirliğiydi. I. Dünya Savaşı’ndan önceki yıllarda Doğu Anadolu’yu kontrol altına alma amaçlı Rus politikası ile Ermenilerin yüzlerini tamamen Rusya’ya döndüğüne ilişkin tarihi veriler ise göz ardı edilmişti.³⁹ Bununla birlikte Rusya’nın I. Dünya Savaşı esnasında Türkiye Ermenilerine ilişkin tavırlarına değinen rapor bu tavırların dostluk motifleriyle şekillenmediği üzerinde duruyor ve bu Rus politikasını tanımlayan uygulamalar olarak da son derece aşırı ve katı bir askeri kontrolden, Rus işçi taburlarının ithali ile Kürtlerin desteğinden, Rus Kazakların Ermeni topraklarına yerleştirilme planından ve daha da önemlisi Ermenilerden topraklarının mülkiyet haklarını kanıtlayan tapu belgeleri istenmesi gibi uygulamalardan bahsediyordu.⁴⁰ Aslında raporda ifade edilen bu Rus tavırları⁴¹ yanında Bolşevik İhtilâli’nden sonra yayınlanan “ilhâksız-tazninatsız” barış formülü de Ermeniler üzerinde şok etkisi yapmış⁴² Rusya tarafından kullanıldıklarını anlamışlardı.

İngiliz Genelkurmay raporunun “*İstatistikler*” bölümünden önceki son iki başlığının içeriği “*Ermenilerin İran ve Azerilerle*”⁴³ ilişkileri hakkındaydı.

39 Rusya’nın 20. Yüzyıl başlarında Ermenilere yönelik politikası için bkz. Tolga Başak, age, s.126-144.

40 “Historical and Ethnological Notes on the Armenians”, *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.5.

41 Rusya, 1916’da Doğu Anadolu’nun önemli bölgelerini işgal ettiğinde 1915 kararı ile sevk edilmiş Ermenilerin bölgeye dönüp yerleşmelerine izin vermemiş, Doğu Anadolu’yu doğrudan kendine bağlamak için Rusya’dan getirdiği Kazaklarla bölgede kolonileştirme faaliyetlerinde bulunmuştu. Rusya’nın politik tavrı “Rus topraklarında mümkün olduğunca az Ermeni bulunması” hatta “Ermenisiz Ermenistan” sloganı doğrultusunda tasarlandı. (S. Torossian, “Soviet Policy in the Armenian Question”, *Caucasian Review*, IV, (Münich, 1957), s.10-11; Richard G. Hovannisian, “Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence”, *Transcaucasia, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Ed. Ronald Grigor Suny, The University of Michigan, 1983, s.260; Somakian Manough Joseph, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995, s.102-103.)

42 TNA. PRO. FO. 371/3016/208687, *Foreign Office to Lord Bertie* (Paris), No: 2686, November 10th, 1917; *Lord Bertie (Paris) to Foreign Office*, No: 1265, November 15th, 1917; *Torossian*, agm, s.12; “New Chapter of Armenian Massacres; Betreyal by the Bolshevists”, *The Times*, Monday, February 18, 1918, p. 5.

43 Tüm İngiliz belgelerinde olduğu gibi bu raporda da Azerbaycan Türkleri “Tartars” kelimesi ile ifade edilmişti.

Ermenistan tarih boyunca doğudan akın veya göç eden toplumlar için bir geçit güzergâhı sunmanın yanında İran, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluklarının mücadele alanı olmuş ve sonuçta bölge sık sık İran hâkimiyeti altına girmişti. Ermeniler üzerindeki İran egemenliğinin ortadan kalkmasının sebebi ise Osmanlılarla beraber Van-Ararat bölgesine yönelik Türk idaresinin sürekli hale gelmesi ve Rusya'nın Transkafasya'yı ele geçirmesiydi. Raporla Ermeni-Azeri ilişkileri bağlamında ön plana çıkan ifadeler ise Azerilerin, Azerbaycan, Güney-Doğu Transkafasya ve Bakü civarındaki konumları ile ilgiliydi. Bu durum Ermenilerle Hazar Denizi arasında bir set çekmişti. Bununla beraber Ermeniler Orta Asya ve Rusya'ya çıkış noktası olarak hiçbir zaman Hazar'ın kontrolünü ele geçirmeye çalışmamışlardı. 20. Yüzyıl'da Bakü civarında petrol endüstrisinin meydana çıkması ise Bakü şehri ve civarına önemli miktarda Ermeni göçüne sebep olmuştu. 1905'te Bakü'deki Azeri-Ermeni çatışması esnasında gerçekleştiği iddia edilen Ermeni katliamlarına değinen rapor bu olayları istisnai bir durum olarak nitelese de Azeri-Ermeni ilişkilerinin son derece kötü olduğunun altını çizmişti.⁴⁴

Tüm bu bilgilerden sonra raporun sonunda yer alan "Ekler" bölümünde ise Ermenilerle ilgili nüfus istatistiklerine yer verilmişti.

Rus İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu hakkında verilen bilgiler açısından raporun referans olarak gösterdiği kaynak 1897 yılı Rus nüfus istatistikleriydi. Konuyla ilgili Gürcü Kilisesi ve bazı misyonların verilerinin ise abartılı olduğu ifade edilmişti. Buna göre I. Dünya Savaşı'ndan hemen önce Transkafasya'daki Ermeni nüfusu 1.500.000 civarındaydı.⁴⁵ Son 75 yılda, özellikle 1830 ile 1839'da, 1877-78 Rus-Türk Savaşı esnasında ve 1890'lı yıllarda Türkiye'den Rusya Kafkasyası'na önemli ölçüde Ermeni göçü gerçekleşmişti. Özellikle Tiflis'te 150.000 kişilik güçlü bir Ermeni kolonisi vardı. Tiflis, Gence (Elizabetpol), Erivan, Kars, Bakü ve Kutais'teki Ermeni nüfusuna ilişkin orantısız veriler kaydeden rapora göre Ermeniler Erivan'da toplam nüfusun %53'ünü, Tiflis'te %19'unu, Kars'ta %25'ini, Bakü'de ise %9'unu oluşturuyorlardı. Erivan, %38'lik bir Türk nüfusuna sahipti.⁴⁶ Rusya'nın diğer bölgelerindeki Ermenilerin toplam sayısı ise 200.000 civarındaydı.⁴⁷

44 Azerbaycan-Ermeni ilişkileri için şu kaynaklar değerlendirilebilir: Mahir Garibov, *I. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006; Nesrin Sarahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, (1905-1920), Ankara, 2006.

45 Aynı verilere göre savaştan önce Transkafasya'da 2.000.000 Gürcü, 2.000.000 da "Azeri ve Türkçe konuşan unsur" bulunuyordu. ("Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.6.)

46 Rus kaynakları ve Rus nüfus istatistiklerine dayalı bir çalışmada tarihi süreç içerisinde Erivan Vilâyetinin demografik durumu üzerinde durulmuş ve 1827-1922 yıllarını kapsayan istatistiksel veriler değerlendirilmiştir. Bu verilere göre 1886-1915 yılları arasında Erivan Vilâyetindeki Müslüman nüfus ortalama olarak toplam nüfusun %40.4'ünü oluşturuyordu. Aynı vilâyetin 1908 yılı istatistikleri ise bölgede %42.4'lük bir Müslüman nüfusunun varlığına işaret ediyordu. (Yavuz Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revân) Vilâyetinin Demografik Yapısı, (1827-1922)," *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II, (Mart-Nisan, 2001), Yıl: 7, Sayı: 38, s.1022.)

47 "Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.7.

Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu masaya yatıran rapor nüfusla ilgili veri kaynakları ve 1915 olayları hakkında genel bir değerlendirmeye devam ediyordu. Buna göre Türk resmi verilerinde nüfus olduğundan daha az yansıtılmışken⁴⁸ Ermenilerle ilgili verilerde tahrifat söz konusuydu.⁴⁹ Ermeni Kilisesi'nin kayıtları ise önemli ölçüde abartılıydı. En güvenilir istatistikleri 1890'lı yıllara ait olan Cuinet⁵⁰ ve Lynch'inkiler⁵¹ olarak gösteren rapor Ermeni Patriği tarafından 1912'de İstanbul'da hazırlanmış olan verilerin ise imkânsız bir artış olan 500.000 kişilik bir farklılık arz ettiği üzerinde durmuştu.⁵²

Burada raporun değinmediği en önemli konu Anadolu'daki nüfusun sadece Osmanlı Hükümeti'nce sayılıp kayıtlara geçirildiği gerçeği idi. Yabancı konsoloslar ve Patrikhane gibi azınlık toplumlarının temsilcileri ve bazı gezginlerin yaptıkları tek şey bu nüfusun ulaştığı sayı hakkında tahminlerde bulunmaktı.⁵³

Raporun 1915 olayları ile ilgili değerlendirmeler ise genel olarak Hristiyan dünyasının olaylara bakış açısıyla ilgili herhangi değişik bir algılama sistemi üretmiyordu. Türk-Ermeni ilişkilerinin savaş esnasında propaganda malzemesi olarak değerlendirilmesi ve Savaş Bakanlığı'nın da bu uğurda önemli bir çaba sarf etmiş olması⁵⁴ buradaki ifadeleri şekillendiren zemini oluşturmuştu. Buna göre 1915 “katliamlarının” (massacres) resmi olarak 600.000 kişiye mal olduğu ifade edilerek bu sayının daha da fazla olabileceği üzerinde durulmuştu. Yine çoğunun hayatını kaybettiği 600.000 Ermeni'nin de “sınır dışı” edildiği

48 Rapordeki bu ifadeler doğrudur. Osmanlı verilerinin nüfusu %17-22 gibi bir oranda eksik gösterdiği, bu durumun da Osmanlı'daki nüfus sayımlarının amacından kaynaklandığı bilinmektedir. Sayımı yapanlar, asker olabilecek erkeklerle ve vergi ödeyecekler önemli verdikleri için bu kesimlerin dışında kalanları, özellikle de kadınları göz ardı etmişlerdi. (Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, İstanbul, 2010, s.8-9.)

49 Osmanlı nüfus istatistiklerinin imparatorluk bünyesindeki Ermenilerin sayısını kasten az gösterdiği inancı özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeniler ve Ermeni çevrelerce dile getirilmişti. Bununla beraber yapılan çalışmalar konuyla ilgili mevcut veriler içinde en güvenilir olanlarını Osmanlı istatistikleri olarak gösteriyordu. Öyle ki uzun yıllar Osmanlı Devleti'nden görev yapan Avrupalı konsolos ve askeri ataşeler Osmanlı istatistiklerinin temelde güvenilir olduklarını kabul etmişler ve neticede bu istatistikler Ubcini, Boué, Urquhart, Kutscherai Paul bautet, A. Ritter zur Helle von Somo, Ernst Behm, H. Wanger, Vital Cuinet ve diğerleri tarafından kullanılmıştı. 1881/82 yılından sonra yayımlanan resmi Osmanlı istatistiklerinde tutarlılık ve güvenilirlik açısından büyük bir aşama kaydedildiğinden İngilizler de bu istatistiklere güvenmeye başlamışlardı. (Kemal Karpat, *age*, s.34-35, 149-150.) Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin Hristiyan unsurlara ilişkin nüfus istatistikleri eleştirilmişti. I. Dünya Savaşı'nın sonunda bağımsız bir Ermenistan'ı savunular birçok kez Osmanlı Hükümeti'nin yapmış olduğu sayımların bilimsel nitelik taşımadığını ve bunlara güvenilemeyeceğini ifade etmişleri. (Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.59-60.)

50 Burada ifade edilen kaynak Vital Cuinet'in “La Turquie d'Asie, IV. Cilt, Paris, 1890-1994” künyeli eseridir. Aslında burada gözden geçirilmiş olmakla beraber Osmanlı kaynaklarından derlenmiş veriler vardı. (Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 68.) Vital Cuinet'in bu eserini temel alan bir Alman yayımında, 1896 yılında Altı vilayetteki Ermenilerin sayısı 651.134 şeklinde verilmiştir. (A. Petermann, *Mitteilungen aus Justus Peterke's Geographischer Anstalt 24 (1878)*, s.8'den naklen Kemal Karpat, *age*, s.150-151 ve dip. 40.)

51 H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, II, London, 1901.

52 “Historical and Ethnological Notes on the Armenians”, *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.7.

53 Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.2-3.

54 İngiliz Savaş propagandalarının Ermeni sorununa etkileri açısından bkz. Tolga Başak, *age*, s.196-228.

(deport),⁵⁵ Transkafkasya'daki göçmenlerin de hesaba katılması durumunda bu sayının artabileceği belirtilmişti. 1915'ten hemen önce Transkafkasya göçmenlerinin sayısı 200.000 olarak verilmiş ve gerçek ne olursa olsun bu süreçte Türkiye'deki Ermeniler açısından müthiş bir değişim ve Ermeni nüfusunda da ciddi bir azalma meydana geldiği ifade edilmişti.

Savaş esnasında propaganda çalışmalarının en önemli meyvesi olan Blue Book'a da gönderme yapan rapor, bu eserin editörü A. Toynbee'nin Türkiye'deki Ermeni nüfusunu yaklaşık olarak 1.800.000 olarak verdiğinin altını çizerken bir sonraki paragrafta Türk İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin sayısına ilişkin veriler sunuyordu. Buna göre 1914'te Türkiye'de tahminen 1.600.000 Ermeni yaşamakta olup bunlardan 900.000'i "Altı Ermeni Vilâyeti" olarak tanımlanan vilâyetlerde,⁵⁶ 200.000'i İstanbul'da, 200.000'i Zeydan'da ve 300.000'i de imparatorluğun diğer bölgelerinde bulunuyorlardı.

"Ermeni vilâyetleri" olarak ifade edilen Altı Vilâyet'le ilgili ayrıntıya giren rapor, bu vilâyetleri teker teker ele alarak orantısız tanımlamalarla bölgedeki nüfus yapısını özetlemeye çalışmıştı. Buna göre genel olarak Ermeniler Erzurum vilâyetinde toplam nüfusun %25'ini, Bitlis vilâyetinde %40'ını, Mamüretülaziz (Harput) vilâyetinde %15'ini, Diyarbakır vilâyetinde %25'ini, Sivas vilâyetinde ise %16'sını oluşturuyorlardı. Van vilâyetinde ise şehirde Müslümanlar Ermenilerden fazla olmasına rağmen nüfusun Türk-Kürt-Ermeni olarak ayrılması durumunda Ermenilerin sayıca üstün grubu oluşturdukları ifade edilmişti. Ermeniler (Van) sancakta nüfusun %50'sinden fazla iken Kürtler %20'lik dilimle ikinci sıradaydılar. İmparatorluğun diğer bölgelerindeki Ermenilerin toplam sayısı ise yaklaşık olarak 650.000 civarındaydı.⁵⁷

55 İngiliz belgelerinin geneli ve konu ile ilgili yabancı kaynakların çoğunda olduğu gibi adı geçen Genelkurmay raporunda da Osmanlı Devleti'nin Ermeni sevkıyatı, "deportation" kelimesi ile tanımlanmıştır. Ama sınır dışı etme, sürme anlamına gelen "deportation" kelimesinin Ermeni sevkıyatına yönelik kullanılması yanlıştır. Öyle ki, Ermeniler, Osmanlı ülkesinden sınır dışı edilmemişler, ülke içerisinde yerleri değiştirilmiştir. "deportation" yerine yer değiştirme anlamına gelen "re-location" kelimesi 1915 Ermeni sevkıyatını tanımlamak için daha doğru bir seçim olacaktır.

56 Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki Ermenilerin nüfusu konusu İngiliz yetkililerinin de dikkatini çekmiş ve 19. Yüzyıl sonlarına doğru bu doğrultuda çeşitli araştırmalar yapılmıştı. Osmanlı istatistikleriyle İngiliz yetkililerinin Londra'ya bildirdikleri Ermeni nüfusu arasında çok az fark vardı. Bu noktada kendisinin topladığı istatistiklerle Türk ve Ermeni verilerini inceleyen Binbaşı Henry Troter, İngiliz Hükümeti'nin nüfus tahminleri yapılması yolundaki girişimine son derece yardımcı olmuştu. Berlin Kongresi'ne sunulan Ermeni verilerini reddeden Troter, Yarbay C. W. Wilson ile nüfusa ilişkin mevcut bütün bilgilerin (Ermeni ve Türk verileri) karşılaştırılmalı bir çözümlenmesini yaptılar. Bu çalışma sonucunda Doğu Anadolu ile ilgili ayrıntılı ve kapsamlı veriler hazırlandı. Buna göre Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harput vilâyetlerindeki çoğunluğu Ermenilerden oluşan gayrimüslimlerin sayısı 567.000, aşiretler, mülteciler ve göçmenler hariç olmak üzere Müslümanların sayısı ise 1.488.000 olarak belirlenmişti. Dâhil edilmeyen grupların da eklenmesi durumunda Müslümanların sayısı 3.000.000'a çıkacaktı. İngilizlerin 1896'da derlediği yeni veriler ise bölgede 697.598 gayrimüslim ve 2.750.000'den fazla Müslüman unsurun varlığına işaret ediyordu. 1897 yılında Osmanlı Hükümeti'nce yapılan özel bir araştırma ise bölgenin toplam nüfusunun 3.179.000'e yükseldiğini ve bu rakamın 2.5 milyonunun Müslüman, 566.267'sinin Ermeni ve geri kalanının da diğer milletlerden oluştuğunu gösteriyordu. (Kemal Karpat, age, s.9. dip. 4, s.142-143, 145, 148-149, 402-403, 412-413.)

57 "Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p. 7-8. Raporla sunulan bu veriler aşağı yukarı bölgedeki nüfus profilini yansıtırken (Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.45-90.) Justin McCarthy'nin şu ifadeleri bu verileri değerlendirecek tarzdaydı: "Türk Ermenistanı" olduğu iddia edilen bölge Altı Vilâyet olarak bilinirdi: Bitlis, Van, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas ve Erzurum. 1912'de bu Altı Vilâyette yaşayan Ermenilerin sayısı 870.000 idi. Dolayısıyla Ermeni nüfusu Altı Vilâyet'teki tüm nüfusun beşte biri bile değildir. Bu Altı Vilâyet'in bazılarında Müslümanların sayısı Ermenilerin altı misli idi. Buna karşılık Ermeniler

Rus ve Osmanlı İmparatorluklarından sonra Dünyanın diğer bölgelerindeki Ermeni nüfusu hakkında raporun belirlediği sayı 300.000-350.000 civarındaydı. Adı geçen bölümdeki ifadelerle göre bir çeşit bağımsız Ermenistan'ın yeniden oluşturulması durumunda idareci ve lider kadro açısından Kahire, Mısır, Singapur, Kalküta, Bükreş, İsviçre, Londra, Manchester, Paris ve ABD de yaşayan bu Ermenilerden istifade edilebilirdi.

1914 yılı itibariyle tüm dünyadaki Ermeni nüfusunu 3.650.000 olarak gösteren rapor daha önceki verileri netleştirerek Ermenilerden 1.700.000'inin Rus İmparatorluğu'nda, 1.600.000'inin Osmanlı İmparatorluğu'nda ve 350.000'inin de Dünyanın diğer bölgelerinde yaşadıklarını ifade ile savaştan hemen önce Eçmiyazın Katogigosluğu,⁵⁸ İstanbul Patrikhanesi ve Türk resmi verilerine yer veriyordu. Türkiye'deki Ermenilerin sayısı son iki kaynaktan ilkinde 2.100.000, ikincisin de ise 1.100.000 olarak gösterilmişti. Patrikhane verileriyle Türk kaynakları arasında yaklaşık 1.000.000'lük bir fark vardı.⁵⁹ Kemal Karpat'ın Osmanlı nüfusu hakkında yaptığı çalışmada ifade ettiği gibi "nüfus istatistikleri ileride silahlarla yürütülecek savaşta kullanılan ilk silah" olmuştu.⁶⁰

"*Ekler*" kısmının ilk bölümünde Altı Vilâyet'e ilişkin iki istatistiksel tabloya yer verilmiş, kaynağı "*1915 Rus Orange Book*"u olarak gösterilen ilk tabloda Ermeni Patriği, Lynch, Türk Adliye Nezâreti ve Cuinet'in Altı Vilâyet'le ilgili 19. Yüzyıl nüfus verileri karşılaştırılmıştı.

Genel itibariyle Altı Vilâyet'teki Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki fark Ermeni Patriği verilerinde 353.700, Lynch'inde 435.582, Türk Adliye Nezâreti verilerinde 1.624.049 ve Cuinet'te yaklaşık 2.000.000 idi. Burada Lynch'in Erzurum ve Bitlis vilâyetlerine ilişkin sunduğu verilerin sırasıyla

yalnızca Doğu'da yaşamayıp tüm imparatorluğa dağılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kısımlarında Altı Vilâyet'teki kadar Ermeni yaşıyordu. Yine de tüm Ermeniler Doğu Anadolu'da toplansalar bile Müslümanların sayısı yine onların iki katından fazla olurdu." (Justin, McCharty, "Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih", *Uluslararası Terörizm ve Uyusurucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi, 1984, s. 84.)

58 Eçmiyazın Ermeni Katogigosluğu hakkında bkz. Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı*, İstanbul, 2005.

59 "Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.8.

60 Kemal Karpat, age, s.124. Ermeni Patrikhanesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin nüfusuna ilişkin olarak ilk kez Berlin Kongresi'ne bilgi vermiş ve Bulgaristan gibi Ermenistan'ın da bağımsızlığının tanınmasını istemişti. Osmanlı kaynakları ve İngiliz konsolos raporlarında 1878-1914 yılları arasındaki Ermeni nüfusu 1.250.000-1.400.000 iken Patrik 2.5 milyon gibi bir rakam göstermişti. Bu rakam daha sonra bazı politikacı ve araştırmacıların başvurdukları veri haline geldi ve propaganda amaçlı kullanılmaya başlandı. Asıl ismi Kırkor Zohrap olan Marcel Léart Fransız takma adlı bir İstanbul Ermenisi bu verilerden hareketle "*La Question Arménienne à la Lumière des Documents, Paris: A Challemel, 1913*" adlı eserinde Osmanlı Ermenilerinin sayısını 2.5 milyon olarak göstermiş (s.50-59) ve bu veri daha sonraki benzer çalışmalara da esin kaynağı olmuştu. Bununla beraber dönem itibariyle Ermeni patriğinin istatistiklerine bölgede görev yapan İngiliz yetkililerince itiraz edilmiş ve bu verilerin yanlış olduğu saptanmıştı. Hristiyanların sayısını artırmak ve Müslümanların sayısını az göstermek üzere hileli rakamlar veren Patrik Nerses ciddi bir şekilde eleştirilmişti. Patriğin Osmanlı Ermenilerine ilişkin verileri o kadar tutarsızdı ki, Patrik'ten hesaplama yöntemini açıklaması istenmişti. Tüm bunlara rağmen Ermeni nüfusuyla ilgili "özel" ve "tümüyle yanlış" bilgilerin yayınlanmasına devam edildi. (Kemal Karpat, age, s.9 ve dip.5, s.141,144-146,150. Ermeni Patrikhanesi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfus ile ilgili verileri için bkz. Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.50, Tablo: 3. 2, s.51, Tablo: 3. 3, s.52, Tablo: 3. 5, s.55, Tablo: 3. 6.)

1887 ve 1893 Türk kaynaklarından alındığı ve adı geçen verilerin sadece Erzurum ve Bitlis vilâyetleriyle Harput, Dersim ve Van sancaklarına ait olduğu vurgulanmıştı. Aynı şekilde Ermeni Patriği'nin verileri de Diyarbakır vilâyetini kapsamıyordu.⁶¹ Adı geçen tabloda Ermeni Patriği'nin (1881) Bitlis vilâyetinin Müslüman nüfusuna ilişkin verisi 21.121 şeklinde gösterilmiş ve genel toplama da aynı şekilde yansıtılmıştı ki bu veri kesinlikle yanlıştı. Öyle ki adı geçen vilâyetin ilgili yıllardaki Müslüman nüfusu 200.000 civarındaydı.⁶² Aslında raporda yer alan Ermeni Patriği (1881) istatistikleri bazı kaynaklardaki Patrikhane (1882) verileriyle örtüşmüyordu.⁶³ Örneğin Esat Uras ve Justin McCharty'nin eserlerinde yer alan Patrikhane'nin 1882 yılına ilişkin verilerinde Altı Vilâyet'in Ermeni nüfusu (Diyarbakır vilâyeti hariç) 1.420.000⁶⁴ iken adı geçen rapordaki veriler bu sayıyı 751.000 olarak göstermişti. Yine raporda yer alan 1881 yılına ilişkin Patrikhane verilerinde Diyarbakır vilâyeti hariç Altı Vilâyet'teki Müslüman nüfusu 1.104.748 iken 1881/82 Osmanlı Genel Nüfus sayım sonuçlarına göre bu sayı 1.738.760 idi.⁶⁵ Kısacası raporda kaynağı Rus Orange Book'u olarak gösterilen Patrikhane verileri sağlıklı değildi. Ermeni ve Müslüman nüfus, abartılı ve tutarsız dahi olsalar "gerçek Patrikhane verilerinin" altında gösterilmişti.

Raporda yer alan diğer verilere bakıldığında Lynch'in Bitlis vilâyetinin Müslüman nüfusu ile ilgili verdiği sayının 145.454, Cuinet'inin ise 254.000 olduğu görülüyordu. Esat Uras'ın eserinde yer alan Cuinet verileriyle adı geçen raporda yer alan Cuinet verileri arasında da ufak tefek bazı farklılıklar vardı.⁶⁶ Ermeni ve Müslüman nüfusla ilgili olarak Türk Adliye Nezâretinin 1890 yılına ilişkin verileriyle diğer kaynaklardaki veriler ise birbirleriyle örtüşüyordu.⁶⁷

61 "Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p. 8.

62 Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.35. 1881/82 Osmanlı genel sayımına göre Bitlis vilâyeti Müslümanlarının sayısı 167.054'tü. (Kemal Karpat, age, s.274.) Patrikhane raporda yer alan 1913 verileri de bölgede 162.000 kişilik bir Müslüman nüfusuna işaret ediyordu. ("Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.9.) 19. Yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarında Altı vilâyetin Müslüman nüfusuna ilişkin Türk veri ve istatistikleri için bkz. Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.24, Tablo: 2.11; s.34, Tablo: 2.18; s.35, Tablo: 2.19; s.36, Tablo: 2.20; s.39, Tablo: 2.22; s.41, Tablo: 2.23; s.43-44, Tablo: 2.24. (Kemal Karpat, age, s.310-311, 317-318, 320-327, 330-333, 352-355, 358, 359, 366, 368, 372, 374-75, 382,-83, 396, 409-410.

63 Raporda Patrikhane verileri ile ilgili tarih 1881 olarak gösterilmişse de bu tarihin 1882 olması gerekmektedir. (Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.49; Kemal Karpat, age, s.149.)

64 Esat Uras, age, s.138, Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.55.

65 Esat Uras, age, s.310-313.

66 Örneğin Esat Uras'ın eserinde yer alan Cuinet verilerinde Erzurum'un Ermeni nüfusu 120.466 iken Genelkurmay raporunda bu sayı 134.967 idi. Van vilâyeti açısından da yaklaşık bin kişilik bir farklılık söz konusuydu. (Esat Uras, age, s.139.)

67 Kemal Karpat, age, s.412, Tablo: II. 6. Kemal Karpat'ın eserinde yer verdiği Türk kaynaklarına göre Altı vilâyetin Müslüman nüfusu 1881-82'de 2.028.351 (s.310-312, Tablo: I. 8. B), 1894'te 2.028.182 (s.316-18, Tablo: I. 9), 1896'da 2.700.940 (s.326-28, Tablo: I. 12), 1897'de 2.332.760 (s.330-32, Tablo: I. 13), 1906/7'de 2.483.135 (s.352-54, Tablo: I. 16. B) ve 1914'te 2.861.511 idi. (Kemal Karpat, age, s.396, Tablo: I. 17. B)

Genelkurmay raporunda yer alan ikinci tabloda ise Altı Vilâyet'in Ermeni ve Müslüman nüfusuyla ilgili bazı kaynaklara ait 20. Yüzyıl verileri yer alıyordu. Buna göre sadece Ermeni nüfusunu değerlendiren Ormanian'in⁶⁸ 1910 yılı kayıtları Altı Vilâyet'teki Ermeni nüfusunu 967.700 olarak gösterirken, Müslümanlarla ilgili herhangi bir veri sunmuyordu. Rusya'nın Erzurum konsolosunun sadece Erzurum ve Bitlis vilâyetleri⁶⁹ için 1912 yılına ilişkin verileri ise 1.047.000 Müslüman ve 350.000 Ermeni şeklindeydi. Aynı verilere göre Erzurum vilâyetinin 550.000 kişilik Müslüman nüfusuna karşılık vilâyette 200.000 Ermeni yaşıyordu. Bitlis vilâyetine ilişkin veriler Bitlis Rus konsolosundan temin edilmiş olup burada sadece Gregoryen Ermeniler söz konusuydu.

Tabloda yer alan bir başka kaynak Ermeni Patriği'nin Altı Vilâyet'in tümüne ilişkin 1913 yılı verileriydi.⁷⁰ Burada Ermeni nüfus 1.018.000, Müslüman nüfus ise 1.178.000 şeklinde kaydedilmişti.⁷¹ Bu sayılar diğer kaynaklarda yer alan Patrikhane (1912) verileriyle örtüşüyordu.⁷² Bununla beraber Sivas vilâyeti hariç diğer vilâyetlerdeki Müslümanların sayısı -muhtemelen yanlışlıkla- az gösterilmiş ama bu durum genel toplama yansıtılmamıştı. Patriğin Erzurum vilâyetine ait 1913 verileri Erzurum Rus Konsolosunun 1912 verileriyle karşılaştırıldığında Ermeniler için 15.000 kişilik bir artış yanında Müslümanların sayısının 180.000 civarında azaldığı görülmüyordu. Aynı karşılaştırmanın Bitlis vilâyetine ilişkin sunduğu veriler ise 30.000 kişilik Ermeni artışı, 335.000 kişilik Müslüman azalmasıydı.⁷³

Sadece Bitlis ve Van vilâyetleri için veriler sunan son iki kaynak Mayevsky (1889)⁷⁴ ve Rus Yardımcı Konsolosu (1912) idi. Birbirlerine son derece yakın

68 Ermeni Patriği Malachia Ormanian, adı geçen verileri "*L'Eglise Arménienne, Paris, 1910.*" adlı eserin ekler bölümünde vermektedir. Adı geçen verilere göre Türkiye'deki Ermeni nüfusunun toplam sayısı 1.579.000 dir. (Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.57; Esat Uras, age, s.138.)

69 Tablonun altındaki toplam nüfus bölümünde adı geçen verilerin "sadece Erzurum ve Van vilâyetlerine" ait olduğu belirtilmesine rağmen tablo içeriğinde Erzurum ve Bitlis vilâyetlerine ilişkin veriler yer alıyordu. Muhtemelen toplam nüfusla ilgili bölümde "sadece Bitlis ve Erzurum vilâyetleri" yerine yanlışlıkla "sadece Van ve Erzurum vilâyetleri" yazılmıştı.

70 Aslında adı geçen veriler 1912 yılına aitti. (Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.47, Tablo: 3.1; s.49.)

71 Tabloda bu sayılara Malatya'nın güneyi ve Sivas vilâyetinin kuzeybatısı ile Hakkâri ve Beşiri'nin dâhil olmadığı ifade ediliyordu. ("Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.9.)

72 Esat Uras, age, s.39; Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.51, Tablo: 3. 3.

73 "Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p. 9. İddiaya göre Ermeni Patrikhanesi'nin istatistikleri genel olarak vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanıyordu. Bu istatistiklerdeki Müslüman nüfusa ilişkin veriler Osmanlı kayıtlarıyla karşılaştırıldığında Patrikhane sayılarının çok düşük olduğu kolaylıkla fark edilebiliyordu. Patrikhane yetkilileri Müslüman nüfusu sayma olanağına sahip olmamalarına rağmen Osmanlı verilerini kabul etmeyip tahminlere dayalı veriler üretiyorlardı. Müslüman nüfusun olabildiğince düşük gösterilmesi birtakım siyasi amaçlara hizmet edecekti. (Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 48-49, 51-53.)

74 Rus Genelkurmayı'ndan bir Tümgeneral olan Mayevsky, Dışişleri Bakanlığı'na kendisine verilen bir görev esnasında beş yılı aşkın bir süre içinde Van ve Bitlis'in hemen hemen bütün bölgelerini gezmiş ve bu vilâyetlerle ilgili nüfus sicilleri hazırlamıştı. Mayevsky'nin Osmanlılardan kalma belgeleri de değerlendirerek hazırladığı ve yayınladığı yapıttaki istatistikler Osmanlı Harbiye Nezareti'nce incelenmiş, daha sonra kitap Türkçeye çevirtilip yayımlanmıştır. "*Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*" (Çeviren: Süvari Binbaşısı Mehmet Sadık, İstanbul, Matbaa-i Askeriye, 1330.) adlı bu kitapta 1899 yılında Van ve Bitlis'te her bir köy, aile ve etnik-dinsel toplumu kapsayan sicillerin suretlerine yer verilmiştir. (Justin McCharty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s.75-76.)

olan bu verilerin ilkinde bir ev için 8 sayımın yapıldığı ifade ile adı geçen vilâyetlerdeki Ermeni nüfusu 296.488, Müslümanlar ise 522.184 olarak verilmişti. Rus Konsolos Olpherev ise aynı vilâyetler için 300.000 Ermeni, 520.000 de Müslüman unsur gösteriyordu.

Altı Vilâyet'e ilişkin bu nüfus istatistiklerinden sonra İngiliz Genelkurmay raporunun "Ekler" kısmının son bölümü Brest Litovsk Antlaşması ve Ermenileri konu alıyor ve Batum ile Kars bölgelerine ilişkin nüfus istatistikleriyle devam ediyordu.⁷⁵ Buna göre 1914 Rus Yıllığı verileri Batum bölgesinin toplam nüfusunu 172.000 şeklinde gösterirken 1897 Rus resmi sayımı bölgede 40.000 kişilik bir Türk varlığına işaret ediyordu. 1914 itibariyle nüfusun çoğunluğunu Müslüman Gürcülerin oluşturduğu Batum bölgesinde önemli ölçüde bir Rum nüfus vardı ve bölgedeki Ermenilerin sayısı 5-6 bini geçmiyordu.

İngiliz Genel Kurmayı adı geçen tarihi süreç özetleri ve nüfusa yönelik istatistiki bilgilerle 1918 yılı itibariyle politik gelecekleri hakkında sıkça konuşmalar yapılan ve bağımsızlık yönünde sempatik tavırlar sergilenen Ermenilerle ilgili derli toplu bilgiler ortaya koymayı amaçlamış ve genel olarak bunda başarılı olmuştu.

"Kars Hükümeti" başlığı altında 1897 Rus Nüfus Sayımı kaynak gösterilerek sunulan verilerde ise bölgenin toplam nüfusu 292.498 olarak gösterilmiş ve Ermenilerin 73.406 kişi ile toplam nüfusun %25'ini oluşturduğu ifade edilmişti. Bölgenin toplam nüfusu Rus Yıllığı'na göre 1914'te 389.000'e yükselecekti.

Son olarak 1914 itibariyle "Batum ve Kars" bölgesindeki 420.000 kişilik toplam nüfusun 120.000'i Ermenilerden oluşuyordu.

İngiliz Genel Kurmayı adı geçen tarihi süreç özetleri ve nüfusa yönelik istatistiki bilgilerle 1918 yılı itibariyle politik gelecekleri hakkında sıkça konuşmalar yapılan ve bağımsızlık yönünde sempatik tavırlar sergilenen Ermenilerle ilgili derli toplu bilgiler ortaya koymayı amaçlamış ve genel olarak bunda başarılı olmuştu. Özellikle savaş öncesi Doğu Anadolu vilâyetlerinin Ermeni nüfusuna ilişkin istatistikler son derece önemliydi. Bununla beraber 19. Yüzyıl Ermeni milliyetçiliğinin isyan ve katliam boyutlu tezahürünün son derece yüzeysel geçilmesi ve I. Dünya Savaşı esnasındaki Ermeni isyanları ile İngiliz ve Rus Hükümetleri'nin Ermenilere ilişkin politikalarına değinilmemiş olması, ayrıca 1915 olayları ve kayıplarına ilişkin kronikleşmiş hale gelen tek taraflı, önyargılı ve sömürücü bakış açıları raporun en önemli eksikliklerindendi.

75 "Historical and Ethnological Notes on the Armenians", *General Staff, War Office*, 5th April, 1918, p.10.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz Savaş Bakanlığı'nın Ermeni sorununa bakış açısı ve Ermenistan olarak ifade edilen Doğu Anadolu ile ilgili tasarıları ise son derece gerçekçi boyutlara ulaşacaktı. İngiliz Genel Kurmayı, kurulması tasarlanan Ermenistan'a Erzurum'un dahil edilmemesi gerektiğini vurgulayacak,⁷⁶ savaş öncesi Erzurum nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğunu hatırlatacaktı.⁷⁷

İngiliz askerî otoriteleri Paris'teki İngiliz siyasilerinin gözlerini kör eden Türk düşmanlığını bir tarafa bırakarak olaylara gerçekçi açıdan bakmaya başlayacaklar, Türkiye'ye sunulacak barış şartlarını ve Ermenistan'a yönelik politikaları gerçekçilik ilkesi boyutunda masaya yatıracaklardı. İngiliz Dışişleri'nin Ermenistan'a dair politikalarının sözde olduğunu düşünen Savaş Bakanlığı, Ermenistan'ın bağımsızlığına yönelik vaat ve niyetlerin hiçbir şey ifade etmediğini dile getirecekti.

Ermenistan'ın geleceği meselesi İngiliz Genelkurmayının endişe duyduğu bir konu haline gelecek ve tasarlanan Ermeni devletinin kurulması Genel Kurmayı'nın desteklediği uygulanabilir bir politika olmayacaktı.⁷⁸

76 TNA. PRO. FO. 608/271/4, "General Staff Comments on M. Berthelot's Note of 12.12.19. and the Comments of the Political-Section Thereon", Lieut. Colonel, G.S. M. Gribbon, 10 January 1920.

77 HLRO. LG/F/206/4/14, "Erzerum and the Western Boundary of Armenia" *General Staff War Office*, 11.2.1920, B.B Cubitt, (WO) to Secretary of the Cabinet, 12 February 1920.

78 TNA. PRO. CAB. 24/103, C. P. 1014, "General Staff Memorandum on the Turkish Peace Treaty", *The War Office*, 1st April, 1920.

KAYNAKÇA

Arşivler

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office (TNA. PRO)

Foreign Office Documents (FO)

Cabinet Papers (CAB)

The Parliamentary Archives, House of Lord Record Office (HLRO)

Lloyd George Papers (LGP)

Yayımlanmış Kaynaklar

British Documents on Foreign Affairs: Report and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part: I, Series: B, The Near and Middle East, 1856-1914, Volume: 20, Ed. David Gillard, Her Britannic Majesty's Stationary Office, 1985.

British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley, Volume: X, Part: I, The Near and Middle East on the Eve of the War, London, 1936.

House of Commons Parliamentary Papers, 1878, Volume: LXXXII-LXXXIII. (H.C.P.P)

The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon with a Preface by Viscount Bryce, Misc No: 31, Cmd 8325, H. M. Stationery Office, London, New York and Toronto, 1916.

The Case for Armenia, The British Armenia Committee, London, 1921.

Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği (Çev. Süvari Binbaşı Mehmet Sadık, İstanbul, Matbaa-i Askeriye, 1330.

Gazeteler

The Times (United Kingdom)

Kitap ve Makaleler

ADONTZ, N., *Histoire d'Arménie: Les Origines* (du X au VI s.av. J.C.), Paris, 1946.

ARSLAN, Ali, *Kutsal Ermeni Papalığı*, İstanbul, 2005.

ARSLANIAN, Artin H., "British Wartime Pledges, 1917-1918", *Journal of Contemporary History*, Volume:13, Number: 3, (July, 1978), s.517-529.

ASLAN, Kevork, *Armenia and the Armenians*, New York, 2005.

ASLAN, Yavuz, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na Erivan (Revan) Vilâyetinin Demografik Yapısı, (1827-1922)," *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II, (Mart-Nisan, 2001), Yıl: 7, Sayı: 38, s. 1017-1028.

BAL, İdris; ÇUFALI Mustafa, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 2003.

BAŞAK, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, İstanbul, 2008.

BOURNOUTIAN, George A., *A Concise History of the Armenian People*, USA, 2002.

BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslüm Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, 1989.

BOZKUŞ, Yıldız Deveci; KÜÇÜKER Sultan Deniz, *Armenia, Ermeniler ve Armenia Bölgesinin Eskiçağ Tarihi*, Ankara, 2011.

BRAUDE, Benjamin, "Millet Sistemi'nin İlginç Tarihi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.131-145.

BURNEY, C. A.; LANG David Marshall, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971.

CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie*, IV. Cilt, Paris, 1890-1994.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.45-163.

ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara, 2007.

FORAND Paul G., "Accounts of Western Travellers Concerning the Role of

Armenians and Georgians in Sixteenth Century Iran", *The Muslim World*, LXV, 4 (1975), s. 246-278.

GARIBOV, Mahir, I. *Dünya Savaşı'ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

GARITTE, Gérard, "La Source Grecque des "Trente Articles" Géorgiens Contre les Arméniens", *HA*, XC, 1-12 (1976), s.111-116.

GIBB H.; BOWEN H., *Islamic Society and the West*, V.I., Part II, Oxford, 1969.

GROUSSET, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, İstanbul, 2005.

GÜLER, Ali; AKGÜL, Suat, *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara, 2003.

GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın Şark IV. Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları*, Ankara, 1951.

HENZE, P. B., "Fire and Sword in the Caucasus: The Nineteenth Century Residence of North Caucasian Mountaineers", *Central Asian Survey*, II, 1 (1983), s.5-44.

HOVANNISIAN, Richard G., "Caucasian Armenia Between Imperial and Soviet Rule the Interlude of National Independence", *Transcaucasia, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Ed. Ronald Grigor Suny, The University of Michigan, 1983, s. 259-291.

İLTER, Erdal, "Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Türk-Ermeni İlişkileri Konusunda Tespitler", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ed. İdris Bal, Mustafa Çufalı, Ankara, 2003, s.3-10.

JONES, Stephen F., "Georgian-Armenian Relations in 1918 to 1920 and 1991- to 1994: A Comparison", *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change*, Ronald Grigor Suny (Edt.), The University of Michigan Press, 1996, s.441-460.

JOSEPH, Somakian Manough, *Empires in Conflict: Armenia and the Great Powers, 1895-1920*, New York, 1995.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, İstanbul, 2010.

KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006.

- KIRAKOSSIAN, Arman J., *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830's to 1914*, London, 2003.
- KOCAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967.
- KÖYMEN, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1989.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.163-171.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi”, *Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II (Mart-Nisan 2001), Ankara, s.692-702.
- KÜRKCÜOĞLU, Erol, *Roma'dan Selçuklu İdaresine Ermeniler*, Erzurum, 2005.
- LANG, David Marshall, *Armenia, Cradle of Civilisation*, London, 1980.
- LÉART, Marcel, *La Question Arménienne à la Lumière des Documents*, Paris: A Challengel, 1913.
- LONG, James, *The Position of Turkey in Relation to British Interests in India*, East India Association, London, 1876.
- LYNCH, H. F. B., *Armenia, Travels and Studies*, II, London, 1901.
- MACLER, Frédéric, *La Nation, Arménienne, Son Passé, ses Malheurs*, Paris, 1923.
- MANGO, Andrew, *Atatürk, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Türkçesi: Füsun Doruker, İstanbul, 2006.
- MARTIN, V. De Saint, *Mémoires Historique et Géographiques sur l'Arménie*, Paris, 1818.
- MCCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İstanbul, 1998.
- MCCHARTY, Justin, “Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih”, *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu*, Ankara Üniversitesi, 1984, s. 81-91.
- ORMANIAN, Malachia, *L'Eglise Arménienne*, Paris, 1910.
- ÖZKAYA, İnaletullah Cemal, *Le Peuple Arménien et les Tentatives de Reduire le Peuple Turc en Servitude*, İstanbul, 1971.

- PANOSSIAN, Razmik, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*, New York, 2006.
- PETERMANN, A., *Mitteilungen aus Justus Peterke's Geographischer Anstalt* 24 (1878)
- REDGATE, A. E., *The Peoples of Europe The Armenians*, USA, 1998.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri, (1905-1920)*, Ankara, 2006.
- SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1983.
- SONYEL, Salahi, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, II (Mart-Nisan 2001), Ankara, s.687-692.
- SONYEL, Salahi, *The Ottoman Armenians, Victims of Great Power Diplomacy*, London, 1987.
- SÜREYYA, Münir, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi, (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara, 2001.
- TETVADZE, Şota; TETVADZE Otar, *Somhebi Sakartveloşi*, Tiflis, 1999.
- THOMSON, Robert W., Mouses, *Khorenatzi's History of Armenia*, England, 1980.
- TOROSSIAN, S., "Soviet Policy in the Armenian Question", *Caucasian Review*, IV, (Münich, 1957), s. 9-22.
- TOYNBEE, Arnold J., *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, London, New York, Toronto, 1915
- TOYNBEE, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London, Bombay, Sydney, 1922.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.
- YERASIMOS, Stefanos, *I. Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu*, Ankara, 2002.
- YERASIMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu*, İstanbul, 2000.

